

Gréczi-Zsoldos Enikő

„retortán át bocsájtani”

**Harsányi Zsoltnak a Madách-regény
megírását megelőző levelezése**

Gréczi-Zsoldos Enikő

„retortán át bocsájtani”

**Harsányi Zsoltnak a Madách-regény megírását
megelőző levelezése**

Gréczi-Zsoldos Enikő

„retortán át bocsájtani”

**Harsányi Zsoltnak a Madách-regény megírását
megelőző levelezése**

**Polár Stúdió
Salgótarján, 2012**

A kötet megjelenését támogatta:

Nógrád Megye Önkormányzata

Salgótarján Megyei Jogú Város

Nógrád Megyei Tudományos Ismeretterjesztő Egyesület

A kötetben található illusztrációk a Nógrád Megyei Levéltár archívumából valók.

A borítón Madách Imre és Harsányi Zsolt portréja látható.

© Gréczi-Zsoldos Enikő

© Madách-hagyomány Ápoló Egyesület, dr. Csongrády
Béla, Salgótarján

ELŐSZÓ

A Nógrád Megyei Levéltár salgótarjáni részlege a XIII. 1. fondszám alatt őrzi a Bory-Madách család iratainak ránk maradt írásos dokumentumait. A nem túlságosan terjedelmes iratcsoport 2. állagában leltem rá 66 különösen érdekes levélre. 1974-ben Leblancné Kelemen Mária a Palócföld hasábjain rövid tudósításban ismertette ennek az értékes és érdekes iratanyagnak a kuriózumait. Ismerősen csenghet a neve a Madách Imrével foglalkozók fülében, hiszen példaértékű munkával gyűjtötte össze a hazai levéltárakban őrzött Madách-dokumentumokat. Magam egykori levéltárosként a rendezésre váró dokumentumok között mintegy 10 éve találkoztam először ezzel a Madách Imre (utó)életéhez kötődő levelezéssel. A Nógrád Megyei Hírlap 2000. január 15-i számában *Egy Madách-regény írójának adatgyűjtéséről* címmel villantottam föl ennek a mind-eddig teljességében feltáratlan anyagnak néhány közérdeklődésre számot tartó részletét.

S hogy miről szólnak a levelek? Ha elolvassa kis könyvemet, kedves Olvasó, alapos választ kaphat. A levelek íróját és tartalmát egyenként mutatom be. Érdekes személyek érdekes információira bukkanhat az, aki megismerkedik e levelekkel. Az egykor borítékba helyezett, postára adott írásoknak mára csupán a Madách Imrével, életével, műveivel, családjával kapcsolatos, igaz vagy igaznak vélt adatokkal teleírt levélpapírai maradtak meg. Néhány levelezőlap és képeslap címzéséből megtudhatjuk, illetve a levéltári fondjegyzék

tanúskodik arról, hogy az üzenetek címzettje Harsányi Zsolt, a levélbeli információk neki szólnak. S majdan az ő szűrőjén át, regényében a nagyközönségnek. De ez későbbi történet...

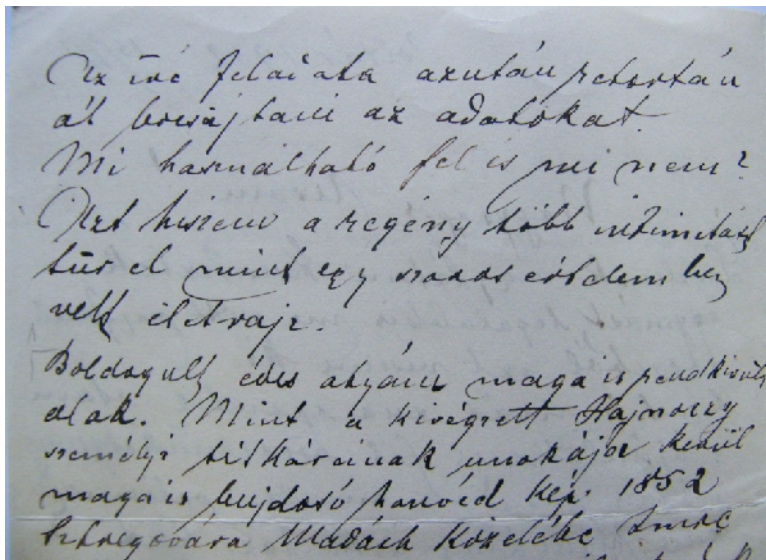
A levelek egy része Madách-leszármazottak kézírása. Megszólalnak a csesztvei kúria XX. század eleji lakói, Madách Alice és férje, Grosschmid Károly. Beleolvashatunk Madách Margit visszaemlékező leveleibe. Találkozhatunk ifj. Mikszáth Kálmán írásával, de nemcsak a nagy palóc fia, hanem menyee, Mikszáth Albertné Horpácsról írott leveleit is megismerhetjük. Kalligrafikus kézírásával veti papírra emlékeit Rákóczy Aladár, annak a Rákóczy Jánosnak az unokája, akit egykor csesztvei birtokán bűjtatott Madách Imre, s aki miatt börtönbe került. Harsányi Zsolt a Fráter család akkor még élő tagjait is megkereste. Levelet kapott Fráter Árpád tiszafüredi földbirtokostól és dr. Fráter Pál debreceni ügyvédtől. Apja emlékeiről számol be leveleiben Henriczy Béla, Madách Imre egykori bizalmasának, Henriczy Ágoston lelkésznek a fia. Szép Ernő Harsányi Zsoltnak írott levelét teljes terjedelmében közlöm. Csupán néhány nevet emeltem ki a sok-sok levélíró közül, a többi ki-kéleklödése és kíváncsisága szerint fölfedezheti. A könyv végén névjegyzék segíti az eligazodást, a keresést.

Nekünk, kései utódoknak nyílnak ki most a levélpapírok, hogy ne csupán közvetetten, Harsányi Zsolttól és regényéből, vagy épp más életrajzírók munkáiból ismerhessük meg a magyar és a világirodalomban is számon tartott költő személyiségét, életét és környezetét, hanem lehetőséget kapjunk arra, hogy a levélírók, a Madách-

rokonok, -barátok, -ismerősök és -ismerők s az ő leszármazottjaik nekünk meséljenek, nekünk anekdotázzanak.

Egyfajta korrajzot is kap a levelek olvasója: részint Madách Imre XIX. századából, részint a XX. század elejének városi és vidéki magyarjainak életéből.

Jelen kötet címéül Henriczy Bélának az 1932. július 15-én írott leveléből vett gondolata szolgált (l. 20. számú levél).

Részlet Henriczy Béla leveléből

A regényformálásról, a valóság és az írói képzelet viszonyáról, a gyűjtött adatok, a visszaemlékezések igazságtartalmának mérlegeléséről így ír: „Az író feladata azután (ti. az adatgyűjtés után) retortán át bocsájtani az adatokat.” Csakúgy, mint a hevítésre és lepárlásra szolgál-

ló kémiai eszköz, a retorta segítségével, úgy az író a regény alakjainak megformálásában a gyűjtött adatokat képzeletének és gondolatainak szűrőjén átengedve, sajátosan helyezi el egyéni kompozíciójában.

Fontosnak tartom itt, a bevezetőben megjegyezni, hogy az adatok közlésében alapelvem a források eredeti írásmódjához ragaszkodó nyelvi hűség, így az egykori szövegek idézésében nem változtattam a kor szokásának megfelelő írásmódon, a mai szabálytól eltérő esetleges helyesírási hibákon, illetve az elírásokon. A filológiai pontosság kritériuma alapján az egykori lapok, újságok címét is a mai helyesírástól eltérő, korabeli változatukban közlöm.

Mielőtt a levelek tartalmát felfedném az Olvasó előtt, ismerjük meg a levelek címzettjét!

HARSÁNYI ZSOLT

Az egykori Szepes vármegyei Korompán 1887. január 27-én született író, újságíró, színházigazgató a XX. század első felének népszerű szerzője volt. A Felvidékről Erdélybe kerülván bölcsészetet és jogot hallgatott, de már fiatalon érdekelte az újságírás. Kolozsvárott szegődött el első ízben lapszerkesztőnek, majd Budapestre költözött, ahol megalapította a *Színházi Hét* (a későbbi *Színházi Élet*) című lapot. Később a *Budapesti Hirlapnak*, majd a *Pesti Hirlapnak*, a két világháború között Herczeg Ferenc lapjának, az *Új Időknek* lett a munkatársa. Betöltötte egy időben a magyar PEN Club főtítkári posztját, tagja volt a Kisfaludy és a Petőfi Társaságnak. 1938-ban a Vígszínház

igazgatójaként, valamint több színmű megírásával és színrevitelével a színháztörténetbe is beírta a nevét. A kultúra, a művészet és a történelem több jeles személyiségéről életrajzi regényt írt: feldolgozta Petőfi Sándor, Zrínyi Miklós, Munkácsy Mihály, Liszt Ferenc, Mátyás király, Corvin János, Galilei és Rubens életét. Műveit korában a legolvasottabb regények között tartották számon. A Petőfi életéről szóló *Üstökös* nagy sikerű megjelenése után az 1932. év végére írta meg hosszas anyaggyűjtést követően csaknem 800 oldalon, három kötetben Madách Imre regényes életrajzát. A könyv *Ember küzdj'...* címmel, *Madách életének regénye* alcímmel jelent meg a Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt. kiadásában. A hatalmas regényfolyamnak, más terjedelmes életrajzi regényeihez hasonlóan, 1934-ben ugyanannál a kiadónál megjelent a rövidített változata is *Madách* címmel korabeli képekkel illusztrálva. (A háromkötetes regény nem tartalmaz fényképeket, illusztrációkat.)

Szerb Antal 1934-ben megjelent magyar irodalomtörténetében a Madách Imréről írott fejezet végén Voinovich Géának *Az ember tragédiájával* foglalkozó munkája, Sas Andor *Madách és Hegel* című tanulmánya, a Nyugat 1923-as centenáriumi Madách-száma, Barta Jánosnak *Az ismeretlen Madách* című írása mellett már forrásként hivatkozik Harsányi Zsolt két évvel korábban megjelent háromkötetes regényére. Az 1968-as *Magyar irodalmi lexikon* kéthasábnyi szócikke nem ad számot Harsányi Zsolt Madách-regényéről annak ellenére, hogy művei, így Madáchról szóló könyve is korának bestsellerlistáján az elsők között szerepeltették íróját. Az 1994-ben megjelent

háromkötetes *Új magyar irodalmi lexikon* Harsányi Zsoltnak összes művét ugyan nem, de a Madách-regény hosszabb változatát említi.

Harsányi Zsoltról, arról az íróról, aki oly sok példaértékű történelmi személyről és művésZRől emlékezett meg életrajzi regényeiben, Bessenyei György írt könyvet. „Szórakoztató iparos”-ként mutatja be a többnyire populárisnak szánt, könnyed hangvétellő regényeivel, színdarabjaival, publicisztikai írásaival korának „középosztálybeli olvasói” (vö. *Magyar irodalmi lexikon*, 1968) körében népszerű, rendkívül kedvelt író, színházi embert.

AZ ÍRÓ ÉS REGÉNYE

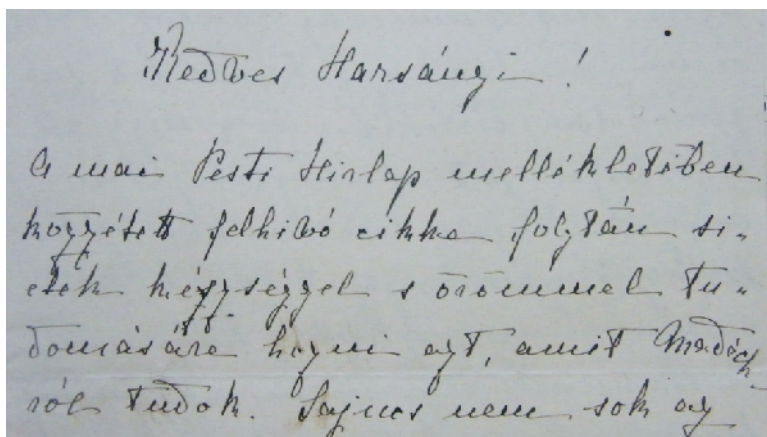
Harsányi Zsolt Madách-életrajzát ne mérjük a hitelesség kritériumával! A poetica licentia elvén alapuló történetmondásnak a hiteles dokumentáció nem lehet kívánalma. A literatúra szépsége éppen szabadságában rejlik. Tudjuk, hisz tanúskodnak róla a levelek, olvassuk, hisz a regénybeli sorok fel-felvillantják az írói módszert: van, amikor eredeti leveleket idéz, s van, amikor fantáziájával színezi ki az eseményeket. Hosszas utánajárás, ugyanakkor személyes visszaemlékezések alapozzák meg és érlelik ki regényírói módszerét, a kapott, szerzett információk feldolgozását. A hiteles és az annak vélt adatokat szabadon kezelve, tetszése szerint építi regényébe. Az életrajzi elemeket regénye céljának megfelelően részletezi vagy épp kevesebb súllyal említi. Ez a technika azt eredményezi, hogy pontos adatok hiányában kiegészít, maga épít fel történeteket, eseményeket. A művészi szabadság szerint a költő, író joga, hogy bizonyos esztéti-

kai-művészi célok érdekében eltérjen a valóság apróbb vagy jelentősebb tényeitől.

Az itt bemutatott levelek egy része visszaemlékezés, a kirajzolódó események a múlt elmosódó ködébe játszó vélt-történetek, vélt-igazságok, de még a joggyakorlat, a modern bíráskodás is figyelembe veszi a pszichikumtól, az érzékszervi korlátoltságtól függő elbeszéléseket, a tanúk emlékeit, az egyén habitusától, alaposságától vagy épp figyelmetlenségétől, körütekintésétől vagy akár szűk körű látásmódjától függő recepciókat. Miért ne tehetné meg ezt egy regény alkotója? Még ha hitelességre kíván is törekedni, még ha próbál is a legalaposabban utánajárni az életrajzi etapoknak, a dokumentációtól többé-kevésbé független regényírói stílus megengedi a személyek tulajdonságainak, a történeteknek részben sajátos megrajzolását.

A FELHÍVÁS

Az a levelezés, amelyet a Nógrád Megyei Levéltár őriz, Harsányi Zsoltnak a *Pesti Hírlap* 1932. április 17-i számának mellékletében megjelent, valamint később a Magyar Rádióban közzétett felhívásának az eredménye. Az alábbi levél írója is a felhívó cikkekre hivatkozik:

Medves Harsányi!
A mai Pesti Hírlap mellékletében
közvetett felhívó cikksé folytatás ti-
etek hígg-séggel s ööccmuel tu-
Joumááre hózi azt, amit Madách
ról tudok. Sajnos nem sok az.

Részlet özv. Szemere Györgyné leveléből

Nem véletlen, hogy a képes- és levelezőlapokon több postai cím is feltűnik. Lévén a lap a felhívás közlétevéje, illetve Harsányi Zsolt a szerkesztőség munkatársa, akadt olyan levélíró, aki a *Pesti Hírlap* szerkesztőségébe küldte információit. Volt, aki a Magyar Rádió stúdiójába címezte levelét, a Sándor utca 7. szám alá, minthogy innen is elhangzott a Madách-adatok után nyomozó író felhívó szövege. Találunk Budapest, Lánchíd u. 6. címre küldött levelezőlapot; a Stefánia út 16. (VII. ker.) címzést a postai alkalmazott áthúzta, a lap – módosított címmel – jutott el az íróhoz. A *Színházi Élet* szerkesztőségébe is érkeztek levelek, minthogy ennek a lapnak is munkatársa volt Harsányi Zsolt. Félidőben járt már az adatgyűjtés, a levelek egy része már megérkezett Harsányi Zsolthoz, amikor az *Uj Időkben* (1932, 20. sz.) ismét megjelent egy írása a készülő regényről. Erre is kapott választ.

Harsányi Zsolt a *Pesti Hírlap*ban *Adat Madáchról* címmel tette közzé felhívását. A cikk – célja mellett – egyfelől az újságíró-regényíró stílusából ad ízelítőt, másfelől az az érzésünk támad, hogy készül a regénye alakjait az olvasóközönség előtt már itt felfedi, megrajzolja, személyiségüket analizálva bemutatja, s előre sejteti a regénybeli ábrázolást felkészítve olvasóit a várható „eredményre”. A cikk végén a mikszáthihoz hasonló anekdotázó, humoros stílusát élvezhetjük. A felhívásban – melyet, újfent hangsúlyozom, az eredetihez hűen, korabeli helyesírással közlök – ezt olvassuk:

Nagy fába vágtam a fejszemet: regényt írok Madách Imréről.

Ez a hallgatag, fájdalmas nézésű, szelid lángelme számomra a világ legnagyobb tehetsége. Mindig különös mohósággal olvastam el, amit itt-ott írva láttam róla. Persze inkább a reális adatokat kerestem, semmint a műveit méltató eszmefuttatásokat. Mert hogy miért nagyszerű, amit írt, azt én is meg tudom magamnak magyarázni, de azokat a jelentéktelennek tetsző, apró adatokat, amelyek néha váratlan oldalról világítanak meg egy emberi alakot, magunktól kitalálni nem tudjuk. Azokat be kell szerezni.

Már elkezdtem s a munka nem ígérkezik kicsinynek. Ahogy egy jóbarátom megjegyezte, akivel beszélgettem erről: Madách az az író, akinek művéről legtöbbet, személyéről legkevesebbet tudunk. Hangos szerepléstől vonakodó, visszavonulni szerető ember volt s mivel nem dobta bele magát személyével a nyilvánosságba, emberi mivolta eléggé homályban is maradt. Ennek a homályba vonult magánéletnek adatait most össze kell szedni. Bizony utazgatni is kell utánuk. Családtagokat kell felkeresni, akik családi szájhagyomány útján tudnak róla egyet-mást. Esetleg érdekes családi levelek

is akadnak itt-ott, egynémelyik vidéki kurián. Talán még olyan koros rokont is találok, aki ismerte és beszélt vele. És nem csak róla magáról kell nekem adat, hanem a feleségéről, Fráter Erzsébetről is. Erről az asszonyról eddig minden Madách-életrajz, vagy legalábbis a legtöbbje, csunyán leszedi a keresztvizet. Nemes felháborodással gyalázzák, hogy ilyen meg olyan rossz asszony volt: micsoda égbekiáltó hallatlanság egy olyan nagy emberhez hűtelennek lenni, mint Madách! Én azonban nem tudok ilyen irgalmatlan szigorú lenni. Az ilyen boldogtalan házasságokban majdnem mindig mindkét fél hibás. Fráter Erzsébet nyilván nem volt világraszóló lángelme. S a lángelme mellett igen egyedül érezhette magát. Nem olyan egyszerű és vidám dolog egy zseni feleségének lenni. S ha az ilyen asszony a maga földönjáró igénytelenségében a maga módján szeretne örülni a maga kis életének, azon nem lehet csodálkozni. És ha vétkezett, azt ünnepelni nem lehet ugyan, de megmagyarázni feltétlenül. Az ilyen házasság akkor romlik el, mikor megkötetik s nem azért lesz boldogtalan, mert az egyik fél tulajd s a másik rossz, hanem, mert nem egymáshoz valók.

Egyszóval, igyekszem most megtudni erről a rég porladó két emberről mindent, amit lehet. Már kezdtem is mondogatni itt, meg ott, hogy aki véletlenül valami Madách-adatra bukkan, az figyelmeztessen, nagyon lekötöttez vele.

Megtudta ezt Legeza úr is. Legeza úr ugyanis gyakori jelentkezésével tüntet ki. Nyugdíjas tisztviselő Legeza úr, azonkívül filozófus és világmegváltó. Üres óráiban – már pedig minden órája üres – bámulatos emberboldogító dolgokon töri a fejét. Kidolgozott például egy óriási filozófiát, mely szerint az egész világegyetem a rádium emanációján alapszik. Ugyancsak van egy kétszázhusz irott oldalra terjedő tervezete az európai

gazdasági válság megoldására, amelyet meg is tárgyalna Mussolinival, meg Rothermere lorddal, ha a magyar állam őt e célból fentnevezett urakhoz kiküldené.

Engem szokott Legeza úr megtisztelni azzal, hogy elaborátumait ideadja. Az én dolgom már csak annyi volna, hogy kiadót szerezzek rájuk vagy beszéljek a miniszterelnök urral, hogy Legezát fogadja. Hiszen ez Legeza úr szerint nekem egy szavamba kerül. Általában gyakran megtisztel egy-egy levéllel, látogatással vagy telefonnal, mert mindig van valami igen fontos, országos érdekű mondanivalója.

A minap este hazamegyek. Az a hír fogad, hogy Legeza úr igen sürgős és fontos ügyben keresett. Ma már nem tud telefonon felhívni, de holnap reggel okvetlen felhív. Egy Madách-adatról van szó.

Későn kelő ember vagyok, mert sokat dolgozom éjszaka. Igen nagy áldozat reggeli álmomat megzavarni. De a Madách-adat izgatott. Meghagytam, hogy ha Legeza úr bármilyen korán keres, költsenek fel.

Reggel nyolckor telefonozott. Zugó fejjel, álomtól részegen vettem fel a kagylót.

– Halljuk azt az adatot, Legeza úr.

– Óriási dolgot tudok, kérem. Arra hívom fel becses figyelmét, hogy az Ember tragédiája című híres szindarabot éppen Madách Imre irta. Volt önnek erről tudomása?

Egy pillanatig gondolkoztam. Először agyon akartam lőni Legeza urat, de ehhez fel kellett volna kelni, taxit venni és elmenni a lakására. Tehát inkább lemondtam a gyilkosság tervéről és nyeltem egyet.

– Nem volt tudomásom, igen hálásan köszönöm a fontos adatot. Alá-szolgája.

A LEVELEK

Harsányi Zsoltnak a fent idézett felhívására érkezett levelekben sok érdekes adatra bukkanhatunk. A leveleket időrendi sorrendben nyitom föl, úgy, ahogy azok a levélírók és a posta jóvoltából Harsányi Zsolt kezébe kerülhettek. A levelek bemutatásában írójának, a keltezés és a levél tartalmának, információinak közlése után esetleges magyarázatok következnek a levél-, helyenként a regényszöveg idézésével. A levél írójának kilétéről, ahol szükséges és érdemes, részletesebben írok. A regesztaszerű, rövid tartalmi kivonatolást azon levelek bemutatásánál tartottam célszerűnek, amelyeknek sem az írója, sem megfogalmazásának módja nem kívánja meg a hiteles citálást. Szó szerint idézem azoknak a leveleknek a szövegét vagy szövegrészletét, melyekben különböző okok (pl. az információ fontossága, a megfogalmazás módja, stílusa vagy a levélíró személye) miatt érdemesnek tartom azt. A levelekből és a regényből származó szövegrészeket idézőjelben, kurziválva, eredeti írásmóddal közlöm.

Rövidítések:

h. n. helymegjelölés nélkül

i. n. időpont-megjelölés nélkül

1. özv. Szemere Györgyné, Budapest, 1932. április 17.

Amit Szemere Györgyné Harsányi Zsolttal közöl, azt bevallása szerint *„biztos forrásból”* tudja. Férje nagyapját, Madách Imre személyes jóbarátját, Csemiczky Edwardot jelöli meg információinak hiteles forrásaként. Anekdotákat, életképeket ír le férje nagyapjának visszaemlékezéséből. Az Alsósztregovától mintegy egyórányi járásra lévő *„sztráciní”* (nagyhalmi) Csemiczky-birtokra Madách Imre többször átkocsizott meglátogatni barátját, de a viszontlátogatás kevésbé volt gyakori – tudjuk meg a levélből. Csemiczky Edward elmondásából idézi fel a levélíró azt, hogy amikor Madách Imre *Az ember tragédiáján* dolgozott, akkortájt is gyakran járt oda felolvasni egy-egy részletet. A barát dicsérete, amely a levélíró visszaemlékezése szerint ez volt: *„kevés szóval is sokat tudsz mondani”*, jólesett a költőnek. Madách Imre jelleméről is képet kapunk a visszaemlékezőtől: inkább zárkózott embernek ismerte meg, de jó és régi barátok között nagyon kedélyes is tudott lenni. A levél írója – a visszaemlékezésre hagyatkozva – egyéb adalékkal is szolgál Madách Imre életéről: *„Családi élete nagyon boldogtalan volt és gyakran ép akkor, illetve azért ment át Sztrácinba, mert lelke mélyén – nagy sebet érzett.”* A levélíró emlékszik, hogy férje nagyapja mesélt Fráter Erzsébetről is. A jellemzésből ennyit ad vissza a levélíró: *„bizony a feleség erkölcei sok kívánnivalót hagytak”*.

Szemere György özvegye fontosnak tartotta megemlíteni a Csemiczky család és Madách Imre szoros kapcsolatát, azt, hogy

anyósának, Csemiczky Edward lányának, Saroltának a költő volt az esküvői tanúja.

A levélíró hivatkozik Rudnay Józsefnek, a Vanyarcon élt Veres Pálné lányának *Emlékeim* című memoárjára. Egyéb életrajzi írásokból is tudjuk, hogy sokszor megfordult házuknál Madách Imre, aki – az emlékiró véleménye szerint – Éva alakját anyjáról, Veres Pálnéről mintázta. Ezt támadja Szemere Györgyné. Véleményét arra alapozza, amit férjétől hallott. Szemere Györgynek Veres Pálné a nagynénje volt, s legénykorában mindennapos vendégként volt jelen a háznál. Férje visszaemlékezésére és saját személyes véleményére alapozva vasakaratú nőként jellemzi Veres Pálnét. Következtetése szerint éppen ennek a tulajdonságának köszönheti az utókor a nőképző egyesület megalapítását. Jellemzésében a levélíró kitér arra is, hogy Veres Pálné *„nem volt a meleg családi élet s béke példaképe”*. A levélíró férje sem úgy beszélt róla, s ő maga sem úgy ismerte, *„mint aki simulni vagy alkalmazkodni tudna”*.

2. Nádasdi I., Pécs, 1932. április 17.

A név rövidítve szerepel az aláírásban. A *„Kedves Mester!”* megszólítással kezdődő levél írója *„nyájas olvasója”*-ként röviden ajánlja Harsányi Zsoltnak néhai mankóbüki Balogh Károly táblai elnöknek, Madách Imre nevelt fiának, egyben unokaöccsének két fiát, dr. Balogh István királyi főügyészt, akiről a levél írója még azt is tudatja, hogy sógora a belügyminiszternek; illetve a minisztériumban dolgo-

zó öccsét, dr. Balogh Pált. Lehetséges információforrásként említi Fráter Árpád tiszafüredi földbirtokost.

3. Jónás Károly, Budapest, i. n.

A levelezőlap írója, bár a levélből nem azonosítható, bizonyára az az irodalmár, aki *A Magyarság Évkönyve az 1927-ik évre* című kiadvány névsorában, illetve az *Irodalomtörténet* című folyóirat 1930. évi 5-6. számában is szerzőként jelenik meg. A tegező modor sejteti, hogy ismerősként ír Harsányi Zsoltnak. Levelében beszámol arról, hogy az író többször kereste személyesen, de nem sikerült elérnie, ezért megadja lakáscímét. Ide invitálja.

Jónás Károly levelezőlapja

4. Kapitányné, Sukoró, 1932. április 18.

Amit a magát csupán Kapitánynéként jelölő levélírótól olvasunk, szüleitől hallotta. Édesanyja, Jónás Józsefné Hudecz Karolin az Alsósztregova szomszédságában fekvő Kislibercse szülötte. Hudecz Karolin édesapja nevelt fia volt Pongrácz birtokosnak, s később ispánja a birtoknak. (Kislibercsének a Madách és a Pongrácz család egyaránt birtokosa volt.) A levélíró számot ad arról, hogy ez a Pongrácz gyakran vadászott együtt Buttler gróffal és Károlyi Mihállyal. Kapitányné gyermekkorából emlékszik arra, hogy sokszor beszélgettek a vadásztársak „*az öreg Madáchné*”-ről. Vázlatosan idézi fel – bevallása szerint sem biztos hűséggel – a családról hallottakat: *„Madách visszavonult, zárkózott életet élt. Búskomorsága kezdődött házassága első éveiben, midőn felesége torz gyermekeket szült. Feleségét anyósa »öreg Madáchné« gyötörte a nyúlfejű gyermek miatt is – ennek szopni nem adtak stb. E torz szülöttek áldozata lett a házaspár. Férjnek zárkózott fájdalma gyötörte s tette boldogtalanná mindkettőjük boldogságát, anyóstól is üldözve volt – Utazásnál történt gyilkosság szobaleány szerepe stb. már ismert dolgok.”* Az itt olvasottakat Harsányi Zsolt nem szötte bele regényébe.

A levélíró mellesleg megemlíti két, Mikszáth Kálmánnal kapcsolatos vonatkozást. Leírja, hogy Mikszáth távoli atyjafia volt anyjának, nagynénjének pedig udvarlója. Lejegyez egy anekdotát, mely szerint az imént említett személyek egy alkalommal Sztregován Ordódy kántoréknál voltak disznótorban, ahol a „*nagy palóc*” a levélíró anyját Lencsikének, Mári nénjét menyasszonyának nevezte. *„Regényének Szomor (Szamor?) mészárosa pedig nagybácsija volt édesanyjának, s egyben*

Mikszáthnak is távoli rokona." Mikszáth Kálmán *Az eladó birtok* című elbeszélésében szerepelteti az itt nevezett mészároost így jellemezve: „*Ott volt Esztergályról Szomor Pál mészáros, aki a gyanús előéletű birkákat szokta megvenni Kártontól*".

5. Török Lajosné, Pécs, 1932. április 19.

A levélíró dr. Balogh Károly „*min. o. tan. a belügymin. fordítóoszt.*” munkatársának, az ítélőtábla néhai pécsi elnökének, Madách Imre nevelt fiának az Athenaeum kiadásában 1923-ban napvilágot látott *Madách Imre otthonában* című munkáját ajánlja.

6. Kelemen Béla, Székesfehérvár, 1932. április 19.

A nyugalmazott igazgató, címzetes főigazgató arról tudósítja Harsányi Zsoltot, hogy szeminaristaként, Gyulai Pál és Beöthy Zsolt tanítványaként írt dolgozatot Madách Imréről, melyből meg is jelentek részletek a *Fővárosi Lapok* tárcarovatában. Visszaemlékezik Gyulai Pál megjegyzésére, melyet így idéz föl: „*Nem kell azt a melankóliát olyan komolyan venni. Madách csak olyan fiatalember volt, mint a többi, éppúgy forgolódott köztünk és társaságokban, mint a többiek. Nem látszott azon semmi belsőleg rágódó mélabú.*” Gyulai Pál az 1879-es összes művek kiadásának előszavában még azt írta, hogy nincs elegendő gyűjtött adat egy Madách-életrajz megírásához, de nem is látta még érkezettnek a kiadását. Kelemen Béla megemlíti a Kamonn kávéház írói körét, amelyben tanára is forgott. Ennek a társaságnak Vajda János is tagja volt, akit – bár ritkán járt oda –, mégis „*fejük*”-nek tar-

tották. A hangot a két Palágyi vitte, de ehhez a körhöz tartozott még Varsányi Gyula, Petri Mór, Lázár Béla, Radnai Dezső, Szomory (Trautsch) Károly, Kabos Ede, Komjáthy Jenő „vidékről”, Kisteleki szintén. „Közlönyük” volt az Új Nemzedék, utóbb a Jelenkor. Ebben a körben hangzott el egy alkalommal kérdés Palágyi Menyhérthez, Madách Imre egyik életrajzírójához. Madáchné Fráter Erzsébet jellemét firtatták. Ő „kezével legyintett s csak annyit válaszolt: »Mindenki azt mondja, hogy nagy k. volt.«.

Szintén Palágyi Menyhértnek tudja be azt az anekdotát, amelyet – narratív szempontból sokadszori áttételen keresztül – így kapunk meg a levél írójától: *„Madách egy ízben nagyon hallgatagon ült barátai közt. Egyszerre megszólalt: Mit gondoltok, lehetne-e a világtörténelmet tragédia formájában feldolgozni? Barátai egyhangúlag azt válaszolták: nem, mert nincs befejezve, nem tudhatni, mi lesz a vég.”*

Levelének ezt követő részében felhívja Harsányi Zsolt figyelmét Bodor Aladárra, aki a pápai főgimnázium évi értesítőjében közölt cikkében *„kisütötte, hogy Madách Imre foglalkozott spiritizmussal”*, s ezt fia, Aladár is megerősítette. Harsányi Zsolt regényében epizódként szerepel az asztaltáncoltatás. Érdekelte – Harsányi leírása szerint – a költőt a frenológia is, az a ma áltudománynak tartott diszciplína, amely 1810–40 között rendkívül népszerű volt. A frenológia összetett folyamat, amely az emberi koponyán meglévő dudorok, kiemelkedések segítségével következtet az egyén mentális és pszichológiai jellemzőire. Ezt olvashatjuk a regényben Madách Imre ebbéli tevékenységéről: *„Arcot és koponyát mindig nagyon szeretett vizsgálni. Kivált*

mióta a frenológia új tudománya felbukkant a lapokban. Ami könyvet fel tudott erről kutatni, azt meghozatta. Otthon, Sztregován, egy különös alkotmány állott most is hosszú időre üresen hagyott szobájában. Minden kastély lényeges darabja volt a haubensstock, az a fabábú, amely az otthon készülő női ruhák próbálására, igazítására szolgált. Ő anyja birodalmából átvitette a haubensstockot íróasztala mellé és a bábú jakoponyájára gondosan rárajzolta az érzések, tehetségek eloszlásának térképét, úgy, ahogy olvasmányai magyarázták. A különös új tudomány szerfölkött érdekelte.” (III, 182)

Kelemen Béla elmesél levelében egy „állítólag valósággal megtörtént Madách-anekdotát”. Az anekdota forrása, a történet mesélője a múlt homályába vész. Így emlékszik vissza a történetre: „Egy görbe este után hazafelé indul Madách a kompánistáival. Útközben megállnak »csapolni«. Madách sokáig vesződik, míg eredményt lát, vagy jobban mondva: érez. Azt érzi ugyanis, hogy a folyadék meglehetősen átmedvesítette a cipőjét. De azért nyugodtan folytatta működését, mondván: »Úgy, úgy, csak locsold, locsold (a cipőt), elég sokszor beszároztam térted.«.

Utólag más színű tollal, nem a levélíró kézírásával megegyező ductussal az alábbi bejegyzést találjuk a levél végén: „Palotai-u. 13.”. Minden bizonnyal felkeltette Harsányi érdeklődését az informátor, s valószínűleg – kiderítve címét – választ írt Kelemen Bélának.

7. Fráter Árpád, Tiszafüred, 1932. április 20.

Úgy tűnik, Harsányi Zsolt megkereste a 2. számú levélben ajánlott Fráter Árpádot a családra vonatkozó információkért. Fráter Árpád azonban, amint válaszából kiderül, semmit sem tud Fráter Erzsébetéről. Hevesben nem ismer Frátereket. Megírja, hogy Harsányi

Zsolt kérdését továbbította debreceni rokonának, dr. Fráter Pál ügyvédnek, országgyűlési képviselőnek.

8. özv. P. Biró Ödönné, Bag, 1932. április 23.

A levél írója arról tudósítja Harsányi Zsoltot, hogy 2 évig, 1893-94 között Sztregován lakott. 38 éve jött el onnan. Sokat felejtett, éppen ezért nem akar *„zavart csinálni”*, csupán megemlíti Henriczy Bélát, Poltár evangélikus lelkészét, az akkori alsósztrigovai evangélikus lelkésznek a fiát. (Valószínűleg ennek az információnak a következménye, hogy Harsányi Zsolt megkereste, amelyre több ízben választ kapott, l. 17., 20., 30., 33. sz. leveleket.)

9. Balogh István, Pécs, 1932. április 24.

A 2. levél írójának ajánlására Harsányi Zsolt minden bizonnyal megkereste – hasonlóan Fráter Árpádhoz – Balogh Istvánt, Madách Imre unokaöccsének, Balogh Károlynak az egyik fiát. Választ kap tőle, melyben leírja, hogy *„boldogult édesatyám szüleit elvesztvén anyai nagybátyja, Madách Imre volt gyámja, akinek házában nevelkedett”*. Megemlíti ő is bátyjának, Károlynak a családi eseményeket, emlékeket feldolgozó kötetét.

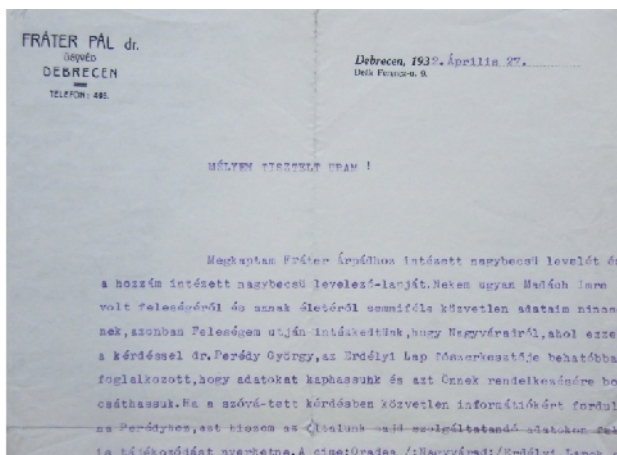
10. Kapitányné, Sukoró, i. n.

A 4. levél írója rövid kiegészítést küld képeslapon. Édesanyjáról így ír: *„Ha ő beszél Libercséről Sztregováról még a levegőt is érezzük”*. Pontosítja a korábbi levelében említett Szomor mészárosnak a csa-

ládjukhoz fűződő rokonságát: Szomorné a levélíró anyjának a nagyanyja, aki Sztregova környékén 103 évet élt. Lánya, a 100 éves Juli néni a levél keletkezésének idejében, 1932-ben még él, Zsélyben lakik. Ajánlja szülei szóbeli visszaemlékezéseit, úgy gondolja, sokat tudnak az 1850-es nógrádi eseményekről. Kéri Harsányit, keresse fel őket; közli szülei címét: Jónás József, Hévízgyörk (Pest megye). (A kiegészítés valószínűleg első levelének hatására a regényíró érdeklő kérdésekre adott válasz.)

11. dr. Fráter Pál, Debrecen, 1932. április 27.

Az ügyvéd irodájának fejléces levélpapírján küldi üzenetét.

Dr. Fráter Pál első levelének részlete

Azt írja, hogy nincsenek közvetlen adatai, de segítségképpen, további információkért ajánlja dr. Perédy Györgyöt, a nagyvárad

Erdélyi Lapok főszerkesztőjét, akit ő maga is meglátogatott már feleségével, s úgy véli, tud segíteni egyes, regényéhez szükséges adatok feltárásában.

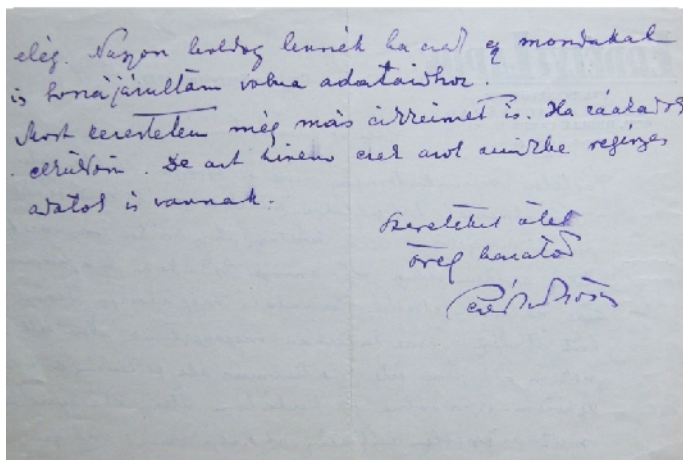
12. dr. Fráter Pál, Debrecen, 1932. május 17.

Csaknem egy hónap múlva újabb levél érkezett az ügyvédtől. Ebben arról tájékoztatja Harsányit, hogy próbál adatokat szerezni az előző levelében említett Perédytől, aki cikksorozatot is írt Fráter Erzsébetről „*egy váradi lapban*” (ti. az *Erdélyi Lapok*ban – l. alább). A levélíró tudja, hogy a szerkesztő idős asszonyoktól és Bihar vármegye közkórházának padlásáról gyűjtött adatokat. Kórleírásokat és könyvelési adatokat is talált. Tóti községben a Sebess család tagjaitól megszerezte Fráter Erzsébet arcképét is. A Fráterekkel is rokon család tagjai közül dr. Sebess Lajos 70 éves, Váradon élő orvost említi.

13. Perédy György, Nagyvárad, 1932. május 25.

Bizonyára felkeltették Harsányi Zsolt érdeklődését Perédy György várhatóan hiteles adatai, megkereste őt, melyre válaszul több levelet is kapott. Az elsőben – az *Erdélyi Lapok* fejléces levélpapírján – leírja a főszerkesztő, hogy – „*mivel az életrajz kurtán bánt el vele*” – Gulácsy Irénnel, az írónővel kezdték el keresni Fráter Erzsébet adatait. A kutatást a halálánál kezdték: megtalálták a nevét a törzskönyvben, azt „*kitépte Irén*”, s az nála van azóta is. Ő maga riportokban dolgozta fel a rokonok információit. Megtalálta azt a nagy olajképet, amelyet Madách Imre készíttetett feleségéről a Madách

család drága ékszereivel díszítve. Ezt a képet válásukkor elhozta férjétől, a levélírás idejében Perédy György őrzi. A levél írója adalékkal szolgál a válás körülményeihez: „a hűtlen asszonyt két szóval intézte el a család”. A szerkesztő ismeretlennek nevezett adatot közöl: „az ura örökké hívta vissza”.

elég. Nagyon kedves lenne ha az a mondakal
 is hozzájárulna valahol adataihoz.
 Most kerestem még más adatait is. Ha talál
 eljutott. Se az a lineus az az a másik része
 adatai is vannak.
 Szeretettel üdvözlök
 Öreg barátod
 Perédy György

Részlet Perédy Györgynek, az Erdélyi Lapok főszerkesztőjének leveléből, aláírásával

14. Ismeretlen levélíró, h. n., 1932. július 2.

A levelezőlapon csupán egy elérhetőségét közöl az ismeretlen levélíró. Madách Imre menyének, özv. Madách Emmánuelné Szentmiklóssy Margitnak a lakcímét tudatja: Budapest, Ferenc József rakpart 27. IV. emelet.

15. Riesz Mária, Tápióbicske, 1932. július 5.

A levélíró anyai nagyapja, Zalay Ferenc Hont vármegyei születésű királyi ügyész Madách Imre jóbarátja volt. Riesz Mária Podolinban töltötte gyermekkorát, mivel édesapja erdőtanácsos volt itt. Információja szerint *„famíliájában az a hit járja, hogy nem Madách Imre írta a Tragédiát”*. Írott bizonyítéka nincs, akik pedig beszélni tudnának, régen nem élnek. Ő maga a *„puritán, komoly, tetőtől talpig becsületes kálvinista magyar ember”*-nek nevezett bátyjától hallotta az alábbi *„érdekes históriát”*. Nagyapja, Zalay Ferenc és Bory László testi-lelki jóbarátja volt Madách Imrének. *„Állítólag ez a Bory László írta volna Az ember tragédiáját. Közben kitört a 48-as forradalom, mindhárman hadba vonultak, ahol Bory elesett.”* A levélíró nagyapját az osztrákok büntetésből mint közlegényt besorozták, leküldték Olaszországba, ahol egy másik háborút szenvedett végig, sőt majdnem élve temették el. Erről így ír: *„A táborban nagy beteg lett, már azt hitték, meg is halt, ki is terítették, fel is ravatalozták és csupán pár óra választotta el attól, hogy élve elhantolják, csupán az Isteni gondviselés őrizte meg tőle. Mikor ennyi testi és lelki megrázkódtatás után végre haza került fásultan és betegen bizony nem jutott eszébe az Ember tragédiájának a sorsa. – Bory elesett, Madáchot is elsodorta mellőle a sors, a három jóbarát utja, háromfelé vált. Hogy később mikor bekövetkezett a békés nyugodt időszak miért nem tiltakozott nem tudom. – Talán nem tulajdonított néki különös jelentőséget, mert abban az időben még nem volt olyan nagy szerepe irodalmunkban ennek a műnek, mint most. – Még azt is hallottam mesélni, hogy Bory egy másik hasonló nagy drámai költeményen is kezdett dolgozni, ami az elsőnek*

a párja lett volna. A bátyám említette a címét is, de én szégyenszemre elfelejtettem." A történet végén megállapítja: az esetet „kár bolygatni majdnem egy évszázad elteltével”.

16. „Egy tótföldi magyar”, Pozsony, 1932. július 6.

A magát álnévvel illető levélíró gépelt szövegében „egy Madách-csal kapcsolatos körülményre” hívja fel a figyelmet, „mely – írja – mireánk szlovákiai, kisebbségi magyarokra, de talán az egész magyarságra nézve is fontos, ám sajnos, a legtöbb esetben igen elhanyagolt”: „nemzetiségéről van szó”. Madách Imrét szlováknak nevezi. Kéri Harsányi Zsoltot, hogy regényében térjen ki a költő szlovák származására.

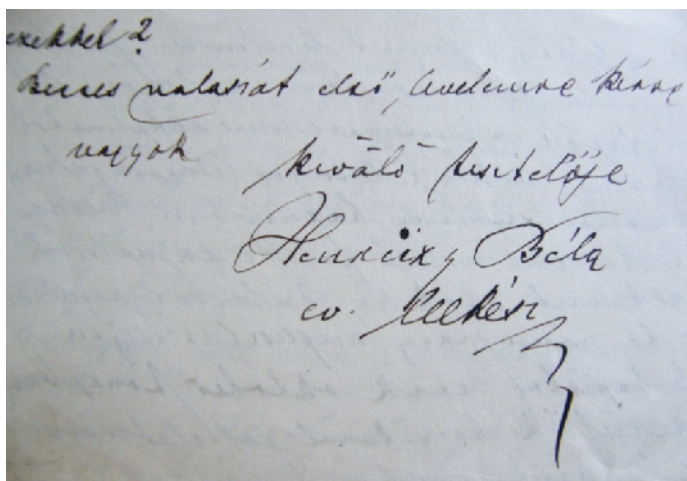
A levél írója megosztja Harsányi Zsolttal azokat a támadásokat, amelyek a „tótföldi magyarokat” érik Madách Imre származásával kapcsolatban: „A csehek és a szlovákok ma gúnyolva mondják nekünk: a legnagyobb »magyar« drámaírótok szlovák volt, hiszen magyarul sem tudott rendesen, Arany javította ki kéziratát helyes magyarságúvá.” Utal a *Magyar Szemle* 1930. évi novemberi számára (X/39, 3): Gogolák Lajos a *Figyelő* rovatban megjelent *Tót volt-e Madách?* című cikkében Madách Imre magyar volta mellett érvel.

Kiegészítésül közlöm, hogy a Nógrád Megyei Levéltár XIII. 1. számú fondjának 1. dobozában a család genealógiájáról is találunk adatokat. Többek között itt olvashatjuk a *Turul* (a Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság Közlönyének) 1936. évi 1–2. füzetében, a 19–29. oldalon Zolnay Lászlónak *A Madáchok ősei és a kürtösiak* című írását. Ebben ez áll: „Harsányi Zsolt (...) regényes Madách-életrajzában

egyenesen túlozza Latkóczy tarthatatlan, a bizonyítható történeti valóságnak ellentmondó szlavizáló törekvését és az első Madách-ősök társadalmi helyzetének ily előnytelen és téves beállítását.” (19). A szerző a tanulmány 28. oldalán közöl egy nemzetiségi táblát. (Az erre vonatkozó legújabb adatokat összefoglalóan megtaláljuk Kerényi Ferenc 2006-ban megjelent kismonográfiájában.) Zolnay László a későbbiekben is utal írásában Harsányi Zsolt *Ember küzdj’...* című regényére, melyet tévesen 1933-ra datál. Zolnay László a 3. jegyzetben ezt írja a regényről: „Itt egy helyen ily kijelentéssel találkozunk: *Madách, Radon fia, a család őse »tót ember volt atyjával együtt, ahhoz alig fér kétség«.*” A Harsányi-regény megfelelő részében bővebben ezt így olvashatjuk: „A Madách név szláv név, eziránt nincs kétség. Azt jelenti szlávul, hogy »mézes«. Így nevezték el a család első kimutatható ősének, a IV. Béla tatárjáráskorabeli bújdosó társának, a Radon comesnek, egyik fiát. Vagy azért, mert mézes-szavú, szépen beszélő ember volt, vagy mert a királyi méhészethez lehetett valami köze. Tót ember volt apjával együtt, ahhoz alig fér kétség. A Madáchok nemzedékről-nemzedékre szláv nyelven beszélhettek otthon. A hitújítás idején élt Madách János Thurich Zsófiát vette feleségül, a Thurichok pedig a husziták rituális nyelvén beszéltek. Nyilván a Madáchok is.” (III, 182). Zolnay László hivatkozik Melich János nyelvészre, aki bizonyította a Madách név magyar voltát (*l. Magyar Nyelv* 1919: 1–2; 1933: 15). Andor Csaba a 2007-ben megjelent Madách-életrajzában (*A siker éve: 1861. Madách élete, MIT, Bp.*) arra utal, hogy a név eredete mindmáig vitatott.

17. Henriczy Béla, Poltár, 1932. július 9.

Az egykori alsósztrigovai Henriczy Ágoston evangélikus lelkész fia, Béla, aki apja hivatását követve lelkészként működött az egykori Nógrád vármegyei, 1932-ben Csehszlovákiához, ma Szlovákiához tartozó Poltáron, a Magyar Rádióban hallott „mélyszántású, élvezetes” Harsányi-előadásra reagál levelében. Későbbi leveléből (l. 20. sz.) tudjuk meg, hogy ezt az üzenetét a Színházi Élet szerkesztőségébe küldte, s Harsányi Zsolt választát és kérdéseit követően írt közvetlenül az írónak.

A photograph of a handwritten note on aged paper. The text is written in cursive ink. It begins with "Köszönöm?" on the first line. The second line reads "Köszönöm a 'Mélyszántású, élvezetes'". The third line says "Harsányi-előadásra". The fourth line is "reagál levelében". The fifth line is "Későbbi leveléből". The sixth line is "(l. 20. sz.)". The seventh line is "tudjuk meg, hogy ezt az üzenetét". The eighth line is "a Magyar Rádióban hallott". The ninth line is "„mélyszántású, élvezetes”". The tenth line is "Harsányi-előadásra". The eleventh line is "reagál levelében". The twelfth line is "Későbbi leveléből". The thirteenth line is "(l. 20. sz.)". The fourteenth line is "tudjuk meg, hogy ezt az üzenetét". The fifteenth line is "a Magyar Rádióban hallott". The sixteenth line is "„mélyszántású, élvezetes”". The seventeenth line is "Harsányi-előadásra". The eighteenth line is "reagál levelében". The nineteenth line is "Későbbi leveléből". The twentieth line is "(l. 20. sz.)". The twenty-first line is "tudjuk meg, hogy ezt az üzenetét". The twenty-second line is "a Magyar Rádióban hallott". The twenty-third line is "„mélyszántású, élvezetes”". The twenty-fourth line is "Harsányi-előadásra". The twenty-fifth line is "reagál levelében". The twenty-sixth line is "Későbbi leveléből". The twenty-seventh line is "(l. 20. sz.)". The twenty-eighth line is "tudjuk meg, hogy ezt az üzenetét". The twenty-ninth line is "a Magyar Rádióban hallott". The thirtieth line is "„mélyszántású, élvezetes”". The thirty-first line is "Harsányi-előadásra". The thirty-second line is "reagál levelében". The thirty-third line is "Későbbi leveléből". The thirty-fourth line is "(l. 20. sz.)". The thirty-fifth line is "tudjuk meg, hogy ezt az üzenetét". The thirty-sixth line is "a Magyar Rádióban hallott". The thirty-seventh line is "„mélyszántású, élvezetes”". The thirty-eighth line is "Harsányi-előadásra". The thirty-ninth line is "reagál levelében". The fortieth line is "Későbbi leveléből". The forty-first line is "(l. 20. sz.)". The forty-second line is "tudjuk meg, hogy ezt az üzenetét". The forty-third line is "a Magyar Rádióban hallott". The forty-fourth line is "„mélyszántású, élvezetes”". The forty-fifth line is "Harsányi-előadásra". The forty-sixth line is "reagál levelében". The forty-seventh line is "Későbbi leveléből". The forty-eighth line is "(l. 20. sz.)". The forty-ninth line is "tudjuk meg, hogy ezt az üzenetét". The fiftieth line is "a Magyar Rádióban hallott". The fifty-first line is "„mélyszántású, élvezetes”". The fifty-second line is "Harsányi-előadásra". The fifty-third line is "reagál levelében". The fifty-fourth line is "Későbbi leveléből". The fifty-fifth line is "(l. 20. sz.)". The fifty-sixth line is "tudjuk meg, hogy ezt az üzenetét". The fifty-seventh line is "a Magyar Rádióban hallott". The fifty-eighth line is "„mélyszántású, élvezetes”". The fifty-ninth line is "Harsányi-előadásra". The sixtieth line is "reagál levelében". The sixty-first line is "Későbbi leveléből". The sixty-second line is "(l. 20. sz.)". The sixty-third line is "tudjuk meg, hogy ezt az üzenetét". The sixty-fourth line is "a Magyar Rádióban hallott". The sixty-fifth line is "„mélyszántású, élvezetes”". The sixty-sixth line is "Harsányi-előadásra". The sixty-seventh line is "reagál levelében". The sixty-eighth line is "Későbbi leveléből". The sixty-ninth line is "(l. 20. sz.)". The seventieth line is "tudjuk meg, hogy ezt az üzenetét". The seventy-first line is "a Magyar Rádióban hallott". The seventy-second line is "„mélyszántású, élvezetes”". The seventy-third line is "Harsányi-előadásra". The seventy-fourth line is "reagál levelében". The seventy-fifth line is "Későbbi leveléből". The seventy-sixth line is "(l. 20. sz.)". The seventy-seventh line is "tudjuk meg, hogy ezt az üzenetét". The seventy-eighth line is "a Magyar Rádióban hallott". The seventy-ninth line is "„mélyszántású, élvezetes”". The eightieth line is "Harsányi-előadásra". The eighty-first line is "reagál levelében". The eighty-second line is "Későbbi leveléből". The eighty-third line is "(l. 20. sz.)". The eighty-fourth line is "tudjuk meg, hogy ezt az üzenetét". The eighty-fifth line is "a Magyar Rádióban hallott". The eighty-sixth line is "„mélyszántású, élvezetes”". The eighty-seventh line is "Harsányi-előadásra". The eighty-eighth line is "reagál levelében". The eighty-ninth line is "Későbbi leveléből". The ninetieth line is "(l. 20. sz.)". The hundredth line is "tudjuk meg, hogy ezt az üzenetét". The hundred-first line is "a Magyar Rádióban hallott". The hundred-second line is "„mélyszántású, élvezetes”". The hundred-third line is "Harsányi-előadásra". The hundred-fourth line is "reagál levelében". The hundred-fifth line is "Későbbi leveléből". The hundred-sixth line is "(l. 20. sz.)". The hundred-seventh line is "tudjuk meg, hogy ezt az üzenetét". The hundred-eighth line is "a Magyar Rádióban hallott". The hundred-ninth line is "„mélyszántású, élvezetes”". The hundred-tenth line is "Harsányi-előadásra". The hundred-eleventh line is "reagál levelében". The hundred-twelfth line is "Későbbi leveléből". The hundred-thirteenth line is "(l. 20. sz.)". The hundred-fourteenth line is "tudjuk meg, hogy ezt az üzenetét". The hundred-fifteenth line is "a Magyar Rádióban hallott". The hundred-sixteenth line is "„mélyszántású, élvezetes”". The hundred-seventeenth line is "Harsányi-előadásra". The hundred-eighteenth line is "reagál levelében". The hundred-nineteenth line is "Későbbi leveléből". The hundred-twentieth line is "(l. 20. sz.)". The hundred-twenty-first line is "tudjuk meg, hogy ezt az üzenetét". The hundred-twenty-second line is "a Magyar Rádióban hallott". The hundred-twenty-third line is "„mélyszántású, élvezetes”". The hundred-twenty-fourth line is "Harsányi-előadásra". The hundred-twenty-fifth line is "reagál levelében". The hundred-twenty-sixth line is "Későbbi leveléből". The hundred-twenty-seventh line is "(l. 20. sz.)". The hundred-twenty-eighth line is "tudjuk meg, hogy ezt az üzenetét". The hundred-twenty-ninth line is "a Magyar Rádióban hallott". The hundred-thirtieth line is "„mélyszántású, élvezetes”". The hundred-thirty-first line is "Harsányi-előadásra". The hundred-thirty-second line is "reagál levelében". The hundred-thirty-third line is "Későbbi leveléből". The hundred-thirty-fourth line is "(l. 20. sz.)". The hundred-thirty-fifth line is "tudjuk meg, hogy ezt az üzenetét". The hundred-thirty-sixth line is "a Magyar Rádióban hallott". The hundred-thirty-seventh line is "„mélyszántású, élvezetes”". The hundred-thirty-eighth line is "Harsányi-előadásra". The hundred-thirty-ninth line is "reagál levelében". The hundred-fortieth line is "Későbbi leveléből". The hundred-forty-first line is "(l. 20. sz.)". The hundred-forty-second line is "tudjuk meg, hogy ezt az üzenetét". The hundred-forty-third line is "a Magyar Rádióban hallott". The hundred-forty-fourth line is "„mélyszántású, élvezetes”". The hundred-forty-fifth line is "Harsányi-előadásra". The hundred-forty-sixth line is "reagál levelében". The hundred-forty-seventh line is "Későbbi leveléből". The hundred-forty-eighth line is "(l. 20. sz.)". The hundred-forty-ninth line is "tudjuk meg, hogy ezt az üzenetét". The hundred-fiftieth line is "a Magyar Rádióban hallott". The hundred-fifty-first line is "„mélyszántású, élvezetes”". The hundred-fifty-second line is "Harsányi-előadásra". The hundred-fifty-third line is "reagál levelében". The hundred-fifty-fourth line is "Későbbi leveléből". The hundred-fifty-fifth line is "(l. 20. sz.)". The hundred-fifty-sixth line is "tudjuk meg, hogy ezt az üzenetét". The hundred-fifty-seventh line is "a Magyar Rádióban hallott". The hundred-fifty-eighth line is "„mélyszántású, élvezetes”". The hundred-fifty-ninth line is "Harsányi-előadásra". The hundred-sixtieth line is "reagál levelében". The hundred-sixty-first line is "Későbbi leveléből". The hundred-sixty-second line is "(l. 20. sz.)". The hundred-sixty-third line is "tudjuk meg, hogy ezt az üzenetét". The hundred-sixty-fourth line is "a Magyar Rádióban hallott". The hundred-sixty-fifth line is "„mélyszántású, élvezetes”". The hundred-sixty-sixth line is "Harsányi-előadásra". The hundred-sixty-seventh line is "reagál levelében". The hundred-sixty-eighth line is "Későbbi leveléből". The hundred-sixty-ninth line is "(l. 20. sz.)". The hundred-seventieth line is "tudjuk meg, hogy ezt az üzenetét". The hundred-seventy-first line is "a Magyar Rádióban hallott". The hundred-seventy-second line is "„mélyszántású, élvezetes”". The hundred-seventy-third line is "Harsányi-előadásra". The hundred-seventy-fourth line is "reagál levelében". The hundred-seventy-fifth line is "Későbbi leveléből". The hundred-seventy-sixth line is "(l. 20. sz.)". The hundred-seventy-seventh line is "tudjuk meg, hogy ezt az üzenetét". The hundred-seventy-eighth line is "a Magyar Rádióban hallott". The hundred-seventy-ninth line is "„mélyszántású, élvezetes”". The hundred-eightieth line is "Harsányi-előadásra". The hundred-ninety-first line is "reagál levelében". The hundred-ninety-second line is "Későbbi leveléből". The hundred-ninety-third line is "(l. 20. sz.)". The hundred-ninety-fourth line is "tudjuk meg, hogy ezt az üzenetét". The hundred-ninety-fifth line is "a Magyar Rádióban hallott". The hundred-ninety-sixth line is "„mélyszántású, élvezetes”". The hundred-ninety-seventh line is "Harsányi-előadásra". The hundred-ninety-eighth line is "reagál levelében". The hundred-ninety-ninth line is "Későbbi leveléből". The hundred-hundredth line is "(l. 20. sz.)".

Henriczy Béla aláírása

A magát „öreg ember”-nek nevező pap ezt írja: „szüleim ajkáról sokat megjegyeztem magamnak a Madách házról s főleg Madách Imre tragédiájáról”. Adatokat is közöl: elbeszélése szerint apja 1852 és 1908 kö-

zött, 56 éven át élt Sztregován. *„Egyike Madách Imre nemcsak kortársainak, szomszédainak, hanem bizalmasainak is.”* Bírálja a Palágyi Menyhért-féle életrajzban apja ábrázolását. Emiatt összetűzésbe került az életrajzíróval, mert véleménye szerint apja *„mintha az udvari bolond szerepét játszotta volna”*. Többre értékeli, jobban dicséri Latkóczy Mihály budapesti tanár, kutató munkáját, aki a VIII. kerületi főgimnázium 1901. évi értesítőjében közölte *Madách Imre őseiről* címmel írását.

Henriczy Béla apja visszaemlékezése alapján ezt írja: *„Madách nagy művének kéziratát legelsősorban atyámnak olvasta fel s vele vitatta meg annak vallási részleteit. (...) Néhai atyám teljesen bevolt avatva a családi katasztrófa titkos bizalmas részleteibe. Tőle annak a két uri gavallérnak a nevét is tudom akik miatt a baj megtörtént. Ép úgy Fráter Erzszi többszöri közeledését urához családjához. A törekvések azonban mind megheiusultak a mama akaratára.”* Az idézett részt Harsányi Zsolt bejelölte, majd regényében – talán ezt a visszaemlékezést is alapul véve – megjeleníti a volt férjéhez közeledő házasságtörő nőt.

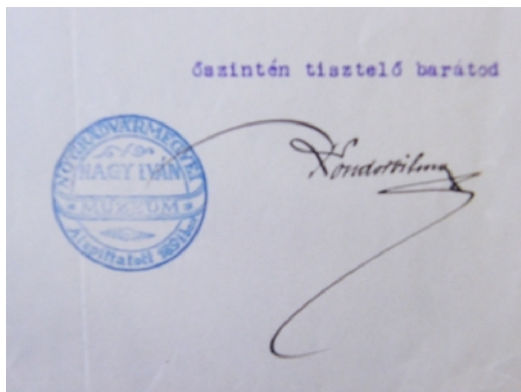
A levél írója tudatja, hogy a *Prágai Magyar Hírlap* 1923. évi számában ő maga közölt egy tanulmányt Szendrey Júlia és Fráter Erzsébet címmel. Az alábbi, erről írott mondatait Harsányi Zsolt ceruzával megjelölte: *„Ebben némileg menteni akartam Madách Imrének hazulról kiüldözött s a kétségbe esésbe kergetett hitvesét.”*

A család későbbi életéről annyit közöl, hogy fiúágon kihalt: *„Sajnos ma már csak egynehány elszlovákosodott dédúnoka vádaskodik az elfajulásról.”*

Harsányi Zsolt vállalkozása kapcsán utal Jókai Mórnak arra az 1898. március 15-i felhívására, amelyben a Madách Imre életével kapcsolatos adatok gyűjtését sürgeti: „*Akinek pedig van valami mondanivalója siessen vele amig a nap süt rá.*”

18. Kondor Vilmos, Balassagyarmat, 1932. július 10.

Nógrád Vármegye Nagy Iván Múzeumának korabeli ügyvezető alelnöke, Kondor Vilmos Harsányi Zsolt kérésére küldi a múzeumban őrzött Madách-kéziratokat. Ezek ma már nem találhatók a levelek között. Kondor Vilmos a Madách-könyvtárról is tudósítja a regényíró: 153 munkából áll, és valójában Madách Aladár könyvtárának maradványait foglalja magába.

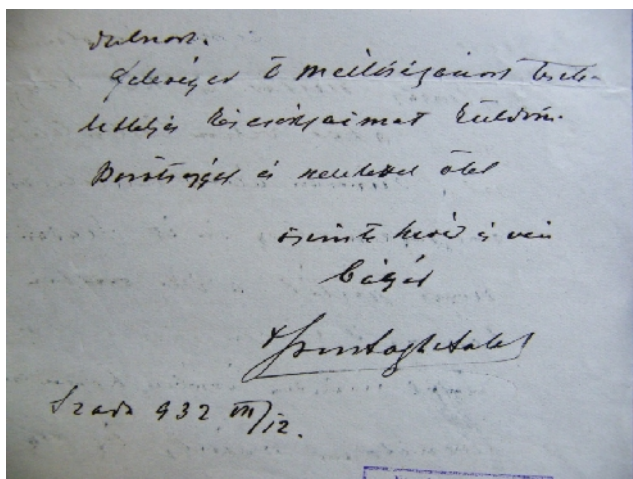
A régi balassagyarmati Nagy Iván Múzeum pecsétje, mellette Kondor Vilmos aláírása

Levelében felhívja a regényíró figyelmét egy Bodor nevű losonci református gimnáziumi tanárra (ti. Bodor Aladárra), Madách Imre

kutatójára, akinek a témával foglalkozó írásai a *Magyarságban* is megjelentek.

19. Szontagh Antal, Szada, 1932. július 12.

Ennek a levélnek nem Harsányi Zsolt, hanem ifj. Mikszáth Kálmán a címzettje, mégis a hagyatékban találjuk. Minden bizonnyal „a nagy palóc” fia továbbította a regényírónak a Szontagh-leszármazott információit. Szontagh Pál, Madách Imre egykori barátja a levélírónak nagybátyja. A levélből megtudjuk, hogy emlékeiben még élnek Pál bátyja közlései, „a melyek a korra, Madáchra, Nagy Ivánra és különösen Madách Imre gyakran gyermekies kedélyére vonatkoznak. Ezeket papírra vetnem nagyon nehéz.” Szemere Györgynéhez hasonlóan (l. 1. sz. levél) ajánlja özv. Rudnay Józsefné Veres Szilárda (Veres Pálné lányának) *Emlékeim* című könyvét.

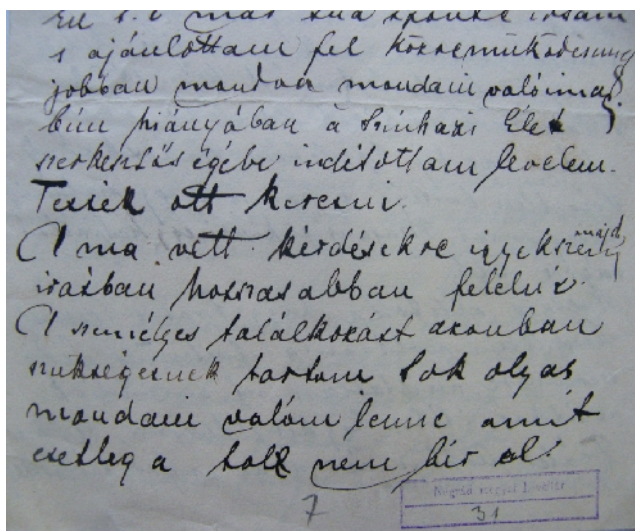
Szontagh Antal levelének befejező részlete a keltezéssel és aláírásával

A búcsúzás utal a két jeles személyiség leszármazottainak, Mikszáth Kálmán fiának és Szontagh Pál unokaöccsének közeli viszonyára: „Barátsággal és szeretettel ölel őszinte híved és vén bátyád”.

20. Henriczy Béla, Poltár, 1932. július 15.

A poltári evangélikus lelkész hivatkozik korábbi levelére (l. 17. sz. levél) , melyben – mint írja – sok mindent közölt már a Madách Imre életét feldolgozni szándékozó íróval, a személyes találkozást mégis szükségesnek tartja: „Sok olyan mondanivalóm lenne amit esetleg a toll nem bír el” – írja.

Ebből a levélből idéztem a bevezetőben azt a gondolatot, amely könyvem címéül, egyben a Harsányi-féle regényírói módszer metaforájaként szolgál.

Részlet Henriczy Béla leveléből

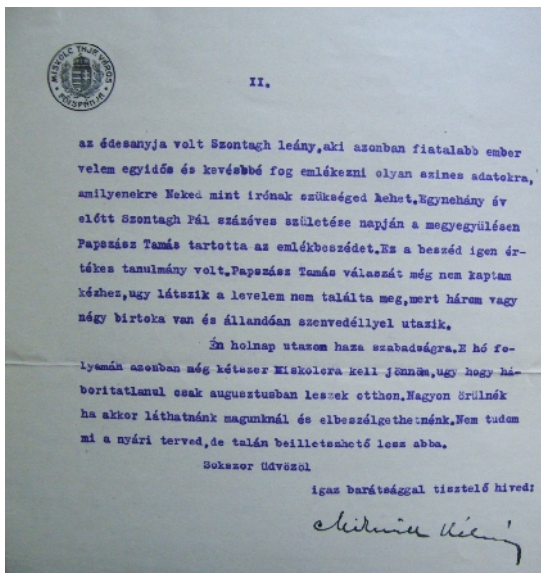
2. levelében részletesen ír apjáról, Henriczy Ágostonról, Madách Imre bizalmasáról: *„Boldogult édes atyám maga is rendkívüli alak. Mint a kivégzett Hajnocy személyi titkárának unokája kerül maga is bujdosó honvédkép 1852 Sztregovára Madách közelébe. Imre ekkor az Új Épületben raboskodik. Közvetlen tanuja a szalmaözegegyeség szabadabb mozgásának. Maga is elkíséri egy két mulatságra. stb.”* Kíváncsiak lennénk a röviden csak *stb.*-vel jelzett folytatásra. Elképzelhető, hogy személyesen elmesélte a regényírónak a gondolatban maradt, levélben meg nem írt eseményeket, történeteket. A feleségről vallott véleményét azonban a levélben is közli Harsányi Zsolttal: *„Holtáig állította, hogy Fráter Erzsébet korántsem volt ama elvetemült, férje szerelmére méltatlan nő aminőnek az utókor ítéli.”* Említi, hogy az 1923-as Madách-centenárium alkalmával ennek bővebb kifejtését megírta a *Prágai Magyar Hírlapban*.

21. ifj. Mikszáth Kálmán, Miskolc, július 15.

Az író fia Miskolc város főispánjaként pecsétetes hivatalos papíron küldi három A/4-es oldalnyi gépelt levelét a Madách Imréről anyagot gyűjtő írónak.

Ifj. Mikszáth Kálmán – bevallása szerint – nem sokat tud Madách Imréről és koráról. Nagy Ivánt nem ismerte, Szontagh Pált csak gyermekkorában látta – válaszolja bizonyára Harsányi kérdésére. Az a rövid visszaemlékezés, amelyet egy bekezdésben Szontagh Pálnak szentel, ceruzával be van jelölve. Minden bizonnyal ez esetben is fölkeltették Harsányi Zsolt érdeklődését a leírtak. Ebből a leírásból idézek egy részletet: Szontagh Pál *„nagyon szerette mindig az írókat,*

sokkal jobban mint a politikusokat. Madách szerencsétlen házassága után hónapokat töltött Horpácson Szontagh Pálnál. Egy részét az Ember tragédiájának is ott írta meg.” Harsányi Zsolt regényének II. kötetében egy barátok közötti párbeszédet elképzelve ezeket a gondolatokat mondatja ki főszereplőjével: „Erzsiből én nem ábrándultam ki. Hanem az önmagam illúzióiból ábrándultam ki. Rájöttem, hogy engem az Isten rettetes csapással vert meg születésem pillanatában: én kielégíthetetlen embernek születtem. Nekem nem elég a normális ember, nekem tökéletes jellemek kellene. Nekem nem elég a normális nő, nekem istennő kellene. Nekem nem elég a hétköznapi házasság, nekem állandó ünnepi megdicsőülés kellene.” (II, 174).

Ifj. Mikszáth Kálmán levelének részlete az ispáni pecséttel és aláírással

Arról is ír, hogy Szontagh Pál – jelentős vagyona ellenére – szerény életmódot folytatott. Példaként említi, hogy a trágádomb felért az ámbitusáig, nem hordatta el. Utal „*édesatyjá*”-nak, Mikszáth Kálmánnak arra a kedves megemlékezésére, amelyben gróf Tisza Lajos tréfás formában hozta Szontagh Pál tudomására a királyi döntést, a belső titkos tanácsosi kinevezést.

Az adatgyűjtő figyelmébe ajánlja az örököst és legközelebbi rokont, a Szadán lakó Szontagh Antalt. Azzal is segítségére volt a regényírónak, hogy a Bocsárlapujtón élő birtokosnak, Papp-Szász Tamásnak írt levelet, hogy aztán amaz megkereshesse Harsányi Zsoltot. A lapujtói birtokos ugyanis Szontagh Pál 100. születésnapján emlékbeszédet tartott, amelyet a levélíró értékes tanulmányának nevez.

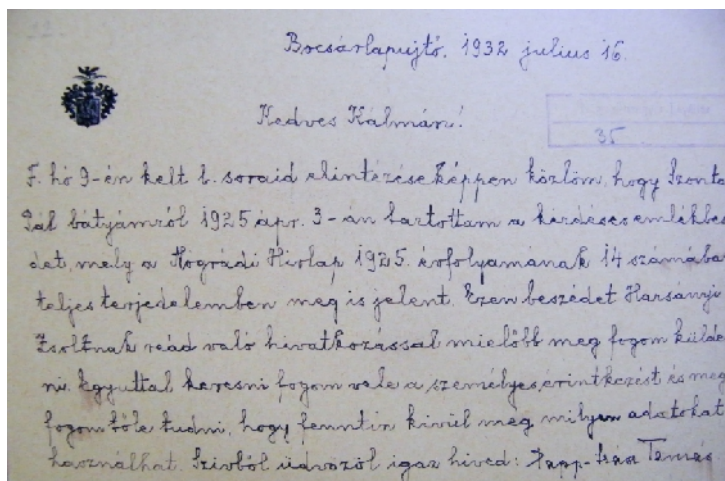
22. Veres Imre, Nógrádszakál, 1932. július 15.

Kiderül a levélszövegből, hogy a Veres-leszármazott Harsányi Zsolt kérdéseire válaszol a küldött levelezőlapon. Veres Imre meghívja a regényírót Nógrádszakálba, részint azért, hogy megnézhesse a Veres-kúriát, ahová Madách Imre sokat járt Veres Pálhoz és családjához, részint azért, mert az írásos dokumentumok mellett, mint írja, *„emlékemben őrzöm a hitelt érdemlő adatokat mindezekre nézve”*. Vélhetően szóban, a személyes találkozás alkalmával idézte fel emlékeit.

Madách Imre életrajzíróitól tudjuk, hogy az 1840-es évektől gyakran látogatott a Vanyarcon élő Veres családhoz.

**23. Papp-Szász Tamás, Bocsárlapujtő (ma: Karancslapujtő), 1932.
július 16.**

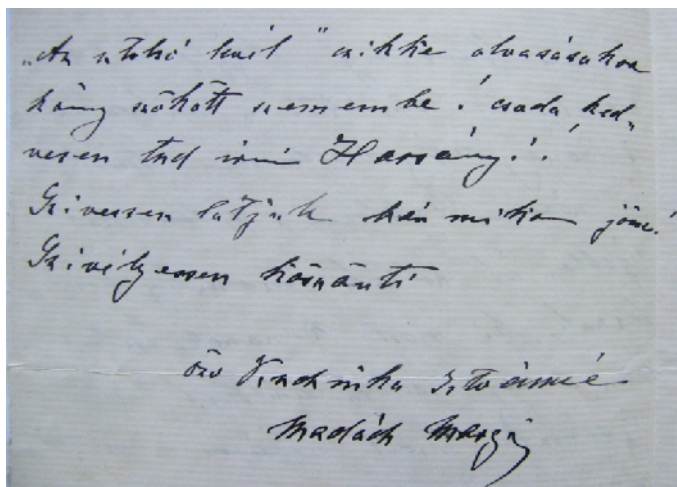
A 21. levélben említett nógrádi birtokos családi címerrel ellátott levelezőlapját ifj. Mikszáth Kálmánnak címezte. Azt írja, hogy „Szontagh Pál bátyámról 1925. április 3-án tartottam a kérdéses emlékbeszédet, mely a Nógrádi Hírlap 1925. évfolyamának 14. számában teljes terjedelemben meg is jelent. Ezen beszédet Harsányi Zsoltnak reád való hivatkozással mielőbb meg fogom küldeni. Egyuttal keresni fogom vele a személyes érintkezést.” A Nógrád Megyei Levéltárban őrzött Harsányi-levelezésben nincs nyoma ennek a beszédnek, a megyei archívumokban azonban megtalálható a *Nógrádi Hírlap* említett száma, s abban olvasható Papp-Szász Tamás emlékbeszéde.

Bocsárlapujtő (ma: Karancslapujtő) egykori birtokosa, Papp-Szász Tamás családi címerrel ellátott levelezőlapja

július 17.

Madách Margitnak nagybátyja volt Madách Imre, Margit Madách Károlynak, Imre testvérének a leánya. Harsányi Zsoltot személyes találkozásra hívja – fia nevében is – Parádra, ígéri, ott szóban elmeséli, amiket „jó Atyja” mondott el, s azt a sok információt, amiről neki is közvetlen tudomása van.

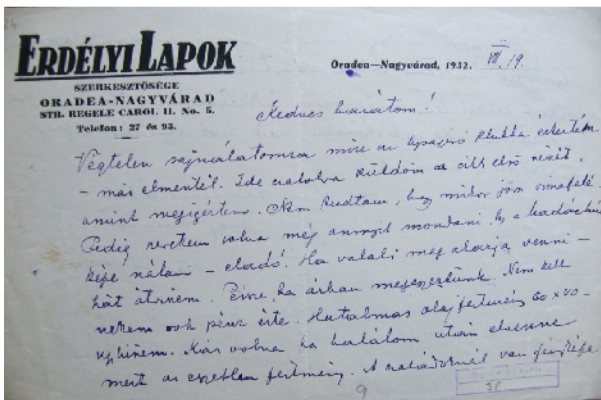
özv. Kuchinka Istvánné Madách Margit aláírása

Egy aukciós ház honlapján bukkant fel Madách Margitnak egy József Ferenc főherceghez írott levele, amelyet 1940. február 19-én szintén Parádról keltez. A gépelt, de autográf aláírással elküldött levélben, melyben Madách Imre egyik rajzát küldi, ezt írja: „*Örömmel teljesítem kívánságát, és mellékelve megküldöm Nagybatyám ifukori rajzát,*

amelynek még ki nem írt aláírását Fenséged talán használni tudja. Minden birtokomban volt Madách kéziratot átadtam részben a balassagyarmati Muzeumnak, részben pár évvel ezelőtt Harsányi Zsoltnak.”

25. Perédy György, Nagyvárad, 1932. július 19.

Az Erdélyi Lapok fejléces levélpapírján küldi ismét információit a főszerkesztő (l. még 13. levél). A levél szövege szerint itt csatolja az ígért cikket. A levelek között nem találjuk meg a cikket, a XIII. 1. 15. jelzetű levéltári iratcsomóban azonban rábukkanhatunk a Madách családdal foglalkozó, eredeti újságokból kivágott írásokra.

Perédy György július 19-i levelének első lapja

Felajánlja Madáchné képét eladásra. Nála van, nem sokat kér érte. „Kár volna, ha halálom után elveszne, mert az egyetlen festmény. A családoknál van fénykép elég.” Ígéri, hogy megszerzi, -szerezteteti még egyéb cikkeit, azokat is küldi, mert – amint írja – „regényes adatok is vannak” bennük.

26. Kondor Vilmos, Balassagyarmat, 1932. július 20.

Nógrád Vármegye Nagy Iván Múzeumának ügyvezető alelnöke újfent információkat küld Harsányi Zsoltnak (l. 18. sz. levél). Kondor Vilmos második leveléből a ceruzával jelölt részleteket idézem: *„feltehető, hogy Fráter Erzsébet, édesatyjának: Fráter Józsefnek vérmérsékletét, tulajdonságait és szokásait örökölte, ezen az alapon tehát a pszichológus már könnyebben tud eligazodni a különben megmagyarázhatatlan lelki motívumok mibenlétét illetőleg, melyek nyilván cselekedeteit is befolyásolhatták.”* Hivatkozik a Prónay család letétbe helyezett irataira, melyek Fráter Pálról is szólnak, s ezekből az apa jelleméről ezt tudjuk meg: *„igen könnyelmű, henye és költekező életmódot folytatott”*. Ezeket a tulajdonságait – következtet a múzeumvezető – a lánya is örökölhette. Említi a Fráter-árvák kurátorának, törvényes gyámjának, Gáspár Istvánnak a beadványát (II. fasc. 101. sz.), az árvaszéki iratok 1823-i iratcsomóját.

27. Szontagh Antal, Szada, 1932. július 22.

A 19. számú levélhez hasonlóan ennek a levelezőlapnak sem Harsányi Zsolt a címzettje, ismételten ifj. Mikszáth Kálmán főispánhoz szól a Szontagh-leszármazott. Fráter Erzsébetről így vall: *„Ha Zsolt azt hiszi, hogy Fráter Erzsit tisztára mossa, poetica licentiával talán lehet. – de egyébként nem”*. Annak ellenére, hogy a felhívó szövegben az ítélni nem kívánó írói szándék szólal meg, regényében Harsányi Zsolt mégsem erényes tulajdonságokkal ábrázolja a feleséget.

28. Révész Jenő, Budapest, 1932. július 23.

A levél írója a Torontáli Szőnyegház tulajdonosaként fejléces levélpapíron közli Harsányi Zsolttal, hogy elhatározta, *Az ember tragédiájának* összes kiadását összegyűjti. Eddig 14 különféle magyar, illetve 4 külföldi kiadást őriz. Munkája segítésére kéri, hogy regénye végén sorolja föl „a Madách alkotta írásművek” kiadásait. Harsányi Zsolt célja nem ez volt, így nem is került regénye végére ilyen tartalmú függelék.

29. Veres Imre, Nógrádszakál, 1932. július 27.

Harsányi Zsolt Henriczy Bélával együtt látogatott el Veres Imréhez Nógrádszakálba. Veres Imre apja, Pál az alsósztrégovai ágostai hitvallású evangélikus egyház világi felügyelője volt. „Henriczy Ágost” lelkész (Veres Imre így tünteti föl a nevet) Szakálban, szülei házánál „kedvesen látott vendég volt”, ez magyarázza Henriczy Béla látogatását. Leírja, hogy a lelkész nejével együtt a sztrégovai Annanapon (ti. Majthényi Anna neve napján) mindig vendég volt, s ahol „kedves jó szüleimmel mindig ott voltam” – közli a levélíró a visszaemlékezés hitelét erősítendő.

30. Henriczy Béla, Poltár, 1932. július 28.

A lelkész az alábbi csehszlovák képeslapon küld üzenetet az írónak, melyben a megbeszélt találkozót rögzíti.

Henriczy Béla képeslapja Poltárról, az egykori Csehszlovákiából

31. „Terka néni”, Miskolc, 1932. július 29.

A magát teljes nevével meg nem jelölő levélíró Latkóczy Mihály könyvére hivatkozik, amely férjének Sztregován felvett képeivel van illusztrálva. Ezek elküldését ajánlja fel.

**32. özv. Mikszáth Albertné kozmai Kun Anna, Horpács, 1932.
augusztus 2.**

A levél írója, aki aláírásában *Mikszáth Bercziné*ként jelöli magát, Mikszáth Kálmán író menyecskéje, egyben Madách Nina dédunokája, baráthi Huszár Anna unokája. A *Pesti Hírlap* mellékletében olvasta, hogy Madáchról regényt szándékozik írni Harsányi, s ehhez adatokat gyűjt. Hívja magához azzal a céllal, hogy „megláthatja a házat, melyben az ember tragédiájának egy részét írta”.

Közléséből tudunk meg egy adalékot a Mikszáth Kálmán tulajdonát képező horpácsi kúriáról. Leírja levelében, hogy ő húzatott rá

emeletet, de az alsó részét változatlanul hagyta. Nagyanyja, Huszár Anna emlékeit így adja vissza: *„sokat mesélt a gyermek korában eltöltött kellemes sztrigovai napokról, hol sokat együtt voltak MI-vel is”*.

33. Henriczy Béla, Poltár, 1932. augusztus 4.

Hasonlóan a 30. számú levelezőlaphoz, a lelkész ismét találkozót egyeztet.

34. Kosztolányi Miklósné dévaványai Halasy Tekla, címezve dr. Latkóczy Imre ügyvéd úrnak

A kis borítékban egy névjegykártya bújik meg. Erre írja üzenetét, hogy ti. írója intézkedik a képek küldéséről. A kis boríték címzésen ez áll:

Nagyságos

Dr. Latkóczy Imre

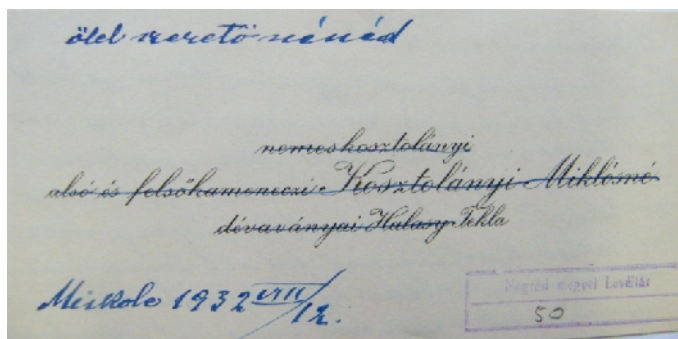
Ügyvéd Urnak

Budapest

I. Nádor utca 7. sz.

Latkóczy Imre belügyi államtitkárként működött, a balassagyarmati kerület szabadelvű képviselője volt. Mikszáth Kálmán is írt róla karcolataiban.

A névjegykártya tulajdonosa, amelyen a hosszú nemesi név áthúzva áll (alsó és felsőkameneczi Kosztolányi Miklósné dévaványai Halasy Tekla), csupán a keresztnév szolgál e kis levélben aláírásként.

A névjegykártya hátoldala

35. Halász Ferenc és Ferencné, Lillafüred, i. n.

Halász Ferencné képeslapján a lillafüredi Palotaszálló

Bár a férj, Halász Ferenc üdvözlése is megtalálható a képeslapon – „Sokszor üdvözlöl Feri, Lillafüredről” –, hosszabban a feleség írása olvasható. Halász Ferencné Fráter Jenő császári-királyi kamarás, altábornagy, országgyűlési képviselő leánya, rokona Fráter Erzsébetnek.

36. Knapp Antal, Budapest, 1932. augusztus 13.

Knapp Antal, bár maga nem ír erről, a fellelhető adatok szerint ez időben a Magyar Általános Hitelbank tisztviselője. Nem a készülő Madách-életrajzzal kapcsolatban ír, csupán a *Színházi Életben* megjelent Harsányi-cikk tévedését igazítja ki: Rohrer miniszteri tanácsosnak a lányát nem Kun Béla országgyűlési képviselő, hanem Kun Béla igazságügyi miniszteri segédtitkár, későbbi „*administrativ*” államtitkár vette el.

37. Mikszáth Albertné, Horpács, 1932. augusztus 16.

Ismét egy levél az egyaránt Madách- és Mikszáth-rokontól. Bizonyára Harsányi Zsolt kérdéseire ad bővebb tájékoztatást: ő Madách Ninának a dédunokája, aki baráthi Huszárné volt, az ő dédanyja Huszár Sándor felesége. Madách Mari Huszár Józsefné volt. Marinak Huszár részről nincsenek leszármazottjai, mert – tájékoztatja az író – „15 éves fiát ifj. Huszár Józsefet vele együtt koncolták fel 49-ben. Ő már 2. férjével, *mankóbüki Balogh Károllyal menekült*”. Ebből a házasságából egy fia született, kit otthagyt anyjánál, Madáchnénál, ennek köszönheti megmenekülését.

Harsányi Zsolt másik kérdésére, hogy ő melyik házban lakik, válaszul közli: „*mienk a régi Szontagh kúria, melyet én emeletesre építettem, de a földszinti szobái a régiek. Ez nem az a ház, ahol Kálmánék laknak.*” Ifj. Mikszáth Kálmán megemlíti levele végén (21. sz. levél), hogy másnap „*hazautazik*”. Valószínű, ide, Horpácsra.

A levélíró – Harsányi Zsolt kérésére – lemásolja az említett Madách-levelet (utóiratban közli, hogy a hibák is eredetiek). Ezt, amint írja, levelével együtt küldte, ám a levéltárban őrzött iratok között nem található. Említi, hogy nála van Madách Imre nővérének, Ninának saját kezűleg készített feljegyzése *Tagesordnung für Nina Madách* címmel, illetve ugyancsak tőle egy levél leányához 1842 májusából, valamint Nina levele Huszár Sándorhoz. Megjegyzi, hogy örült volna a látogatásnak, amikor mindezt meg tudta volna mutatni.

38. Ludovít Hrdlidka, Dolná Strehová (Alsósztregova),

1932. augusztus 25.

Alsósztregova ez időbeli evangélikus lelkésze arról tudósítja a regényíró, hogy Madách Jánost, a család egyik tagját költőként ismeri. Azt ígéri, hogy cseh nyelven írott verseit megszerzi a prágai könyvtárból, mielőst megküldik, lefordít belőlük néhányat szó szerint (tehát nem művészi interpretációval) magyarra, hogy a regényíró megismerkedhessék eme szintén irodalmi vénával bíró családtag költői világával. Harsányi Zsolt regényében előbukkan ez az ő, eképp ad hírt róla: „*Volt egy Madách János a XVIII. század közepén, aki verseket irogatott. Egyházi verseket is írt, mint buzgó protestáns, és pedig a felsőmagyarországi luteránus tótok különös zengésű egyházi nyelvén. Prágában ma is őrzik egy ilyen nyelven írott verseinek kötetét a csehek. A csehtót officialis zsoldárkönyv, amelyből a sztregovai tót parasztok a templomban énekelnek, három ilyen zsoldárt is tartalmaz.*” (III, 182).

A levél szövegéből kitűnik, hogy egy megelőző kérdésre kap választ az író: Makovnik Borbálára vonatkozó adatokat kért Harsányi Zsolt, azokat küldi a levélíró.

A Madách család elszegényedéséről is kapunk itt információt. Okául dr. Lázárt, a Madáchok szomszédját említi, aki *„szabadkézből eladta birtokának legnagyobb részét. Gr. Almássynak, illetve báró Majthényinek a birtokát is ő parcelláztatta fel.”*

39. Szojka Béla, h. n., 1932. augusztus 29.

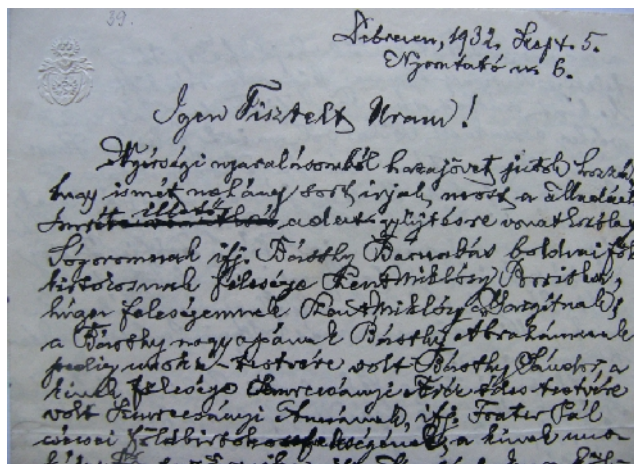
A magát okleveles mérnökként, MÁV-felügyelőként megjelölő levélíró nem közvetlenül Harsányi Zsoltnak, hanem a *Pesti Hirlap* szerkesztőségébe küldi levelét *„Igen tisztelt Szerkesztőség!”* megszólítással. Nem a készülő Madách-regényhez küld információt. Harsányi Zsoltnak a lap augusztus 20-i, Szt. István napi ünnepi számának mellékletében megjelent cikkére, *Egy régi főispán* című írására hivatkozik. Jelentkezésének az az oka, hogy ő az *„egyetlen élő gyermeke a cikkben aposztrofált főszolgabírónak”,* s hogy néhány tévedést kíván kiigazítani. Kéri levelét leközzölni a következő számban.

40. Dr. Boldizsár Pál, Debrecen, 1932. szeptember 5.

Földesi Veres Mária unokájaként küldi címerrel ellátott levélpapíron üzenetét. Érdekességgként saját életéből annyit közöl, hogy br. Eötvös Loránd avatta őt doktorrá.

A Fráter családról is szolgál némi információval: tud arról, hogy a családnak élnek leszármazottai Debrecenben, Pásztón, tud a csécsei

birtokról. Erzsébetről tudni véli, hogy „egyedül maradt a rászakadt erkölcsi teherrel”, akinek Béla öccse meghalt, ezzel megszakadt a Fráter család ezen ága.

Dr. Boldizsár Pál levelének kezdőlapja a címerrel

41. Kuchinka Istvánné Madách Margit, Parád, 1932. szeptember 10.

Madách Margit ismételten küld információkat (l. még: 24. sz. levél). Ebben a levelében ír a Madách-családfának a nagypapai ágáról. Említi Jeszenszky prelátust, esztergomi kanonokot, aki Balassagyarmaton ápolta a Madách-kultuszt. Úgy gondolja, hogy az ezzel kapcsolatos anyagok vagy nála, vagy boldogult sógoránál, Buttler Ervinnél vannak, de elképzelhetőnek tartja, hogy elkallódtak, elvesztek.

42. SárGay Ferenc, Csécse, 1932. szeptember 10.

Csécse akkori plébánosa nagy lelkesedéssel, meghatottsággal válaszol Harsányi Zsolt kérdező levelére. A plébános ajnázó szavai-ból leképezhetjük az író korabeli népszerűségét, ismertségét, akinek regényeit a két világháború között bestsellerként olvasták. Nagy rajongójaként fedi fel magát a csécsei plébános is. Lehetséges segítés-ként említi és ajánlja belváthi Balásy Árpádot, akinek apja vette meg a csécsei birtokot és a kastélyt a Fráter családtól.

43. Hellebrath Pál, Budapest, 1932. szeptember 18.

Heves vármegye nyugalmazott főjegyzője reagál Harsányi Zsoltnak a *Pesti Hirlap*ban közzétett felhívására. Röviden ír Hinko Jánosról, aki 1849-ben Losonc polgármestere volt, valamint említi még Stark Mihály 48-as hadnagyot.

44. Palágyi Lajos, Budapest, 1932. szeptember 18.

Palágyi Menyhértnek, Madách Imre életrajzírójának testvére az *Új Idők*ben megjelent, Harsányinak a Madách Imréről írott „*nagyon érdekes*” cikkét olvasva döntött úgy, hogy tollat ragad, bár legszívesebben szóban mondaná el emlékeit. Sokat betegeskedik, így inkább amellettt dönt, hogy leírja, amit fontosnak tart közölni az íróval. Megtudjuk a leveléből, hogy abban az időben, amikor testvére a Madách-ról szóló könyvét írta, vele lakott, minden ügyében részt vett, Madách-kutatásának minden lépését kísérte, vele utazott Sztregovára is, máshova is. Harsányi Zsolt bírálatát, mely szerint a Palágyi-féle Ma-

dách-életrajz elnagyolt volna, s hogy információi csupán Madách Aladárnak, a költő fiának elbeszélésére lennének alapozva, elutasítja. „Nem csak a fiától vette az adatait” – írja, ám azt nem közli, hogy ki vagy mi más volt az információ forrása. A levélben testvérét tisztázza hatalmas munkájának elismerését kívánva.

45. Rákóczy Aladár, Budapest, 1932. szeptember 20.

Az egyik leghosszabb és legérdekesebb levelet Rákóczy János unokája, nyugalmazott minisztériumi főigazgató írja Harsányi Zsoltnak.

Levelében – érdemesnek tartva az információkat – több részt is bejelölt az író ceruzával. A nagyapja adatairól szóló részt is kiemeli, s a ceruzás bejelölés mindaddig tart, míg a levélíró a nagyanyjáról nem ír, majd ismét jelölést találunk annál a bekezdésnél, ahol visszatér a Madách Imre által bűjtatott, s miatta börtönbe került Rákóczy Jánossal kapcsolatos tudósításra. Érdekes, részletekben gazdag levelében ír többek között Kossuth Lajos és nagyapja barátságáról, Madách Imre és Rákóczy János kapcsolatáról, de részleteket tudunk meg – a nagyapa meséit hallgató és emlékeiben megőrző unokától – Jókai Mór és Rákóczy János közös élményéről. Az információk hitelességéről annyit közöl a levélíró, hogy nagyapja élete végére megvakult, s ő kedves unokájaként gyakran sétált vele, eközben mesélte el élete érdekes eseményeit. Rákóczy Aladár ezen levelét Andor Csaba is említi *Ismeretlen epizódok Madách életéből* című írásában (Madách Irodalmi Társaság, Bp., 1998, 170 kk.)

(Erdélyi emlékirat) Rákóczi várban vereségem. Noha
 egész letelepedésem elcsúszott a Rákóczi-Körösi nán.
 Nagyon szerettem egyet, akkor még én voltam az egyetlen
 unoka.

Aradán születtem és a Körtösi Rákóczi törzset
 ellátottam a föld minélről, mint a Körtösi Rákóczi
 - gonoszom 1910-é - körösi törvény megcsúszta Rákóczi
 Körtösi minélvélőkhöz szállt össze van építve.

Az őri ház ma is áll: csak szándékosan bontották.

Itt is születtem, így. Itt tanultam

Kivétel a ház mellett egy 50-60 méter méterű kocsik
 hol a Rákóczi éle' Rákócziak voltak elcsúszva. 1924-ben
 a csúszás fűzők és egy kocsis építést, legyen hol
 mondom a csúsz- szándékosan.

Idő jutott a nagy nagypapám és a felállítás földi
 emlékei.

Részlet Rákóczy Aladár leveléből

Madách Imre és nagyapja kapcsolatáról így ír az unoka: „Ifjúkori jóbarátság sőt Dubraviczky, Pongrácz, Libercsey révén távoli rokoni kötelék fűzte őket össze.” A kapcsolat további eseményeit a Jókaival kapcsolatos anekdotából tudjuk meg. Jókai Mór és Rákóczy János akkor kerültek kapcsolatba, amikor 1849-ben, a vesztes szabadságharc idején menekültek. Ezt így tárja elénk Rákóczy Aladár: „Mikor Nagypapám Világostól menekült vett magának egy parasztkocsit, két parasztlóvat és paraszti ruhát. Aradon keresztül hajtva felvette kocsijára úrnak Jókai Móriczot, ki céltalanul ödöngött az uczán. Egy egész orosz-lovashadosztályon keresztül vitte anélkül hogy megkérdezték volna tőlük kicsodák és hová mennek. Így mint kocsis és úr hajtottak Békés-Csabára hol várta a jó öreg

Móriczot Laborfalvi Róza. A Róza felült úrnőnek és Nagyapám vitte őket a Bükkbe, hol Jókai elbújt. Ismét tovább hajtott Rákóczra. Pont az édes apja temetésére érkezett kit szívszélhűdés ért, mégpedig azért mert egy korponai ismerős azzal állított be Rákócz-ra hogy Nagyapámat Világosnál agyonlőtték. A temetésről feleségéhez és két fiához (Aladár az én apám, Zoltán a Béla és Imre apja) Tápió Szelére akart menni elbúcsúzni tőlük és főleg pénzt szerezni a külföldi menekülő úthoz. Pesten találkozott Madách-al aki megremülve Nagyapám vakmerőségén magával vitte Sztregovára. Itt – szakállát, bajuszát leberetvélva – rá húzták a vadász-ruhát és az erdőőri házban elhelyezték. Mindössze pár hónapig marathatott mert akadt egy jóraavaló, becsületes ízig vérig magyar garvasiht: Hojtsi Miksa (Hojtsy Pali apjának a testvére) aki feljelentette hogy a Rakovecz álvadász tulajdon-képen egy veszedelmes forradalmár. Nagyapám éjszaka kiugrott az ablakon a zsandárok elől és az erdőben elmenekült. Persze Madáchot elfogták és Pozsonyba vitték. Ez a történelmi tény különben nyomtatásban teljes nevekkal megjelent a Koroda Pali által megírt Madách összes művének előszavában, megjelent a 890-es években.” Jókai Mór úgy emlékszik, hogy Gyulán, tehát nem Békéscsabán vették fel Laborfalvy Rózát, s innen mentek Tardonára. Vadnay Károly az első bükki állomásként Putnokot említi írásában, majd az ő adatai szerint innen a Gömör vármegyei Runyára (ma Rumince) utaztak. Harsányi Zsolt Rákóczy Aladár levele alapján írta meg a regény erről szóló epizódját, illetve elképzelhető, hogy valaki szóbeli közlésével segítette a máig nem pontosan ismert részletek megvilágításában. A levélíró fontosnak tartja közölni Harsányi Zsoltal, hogy az ő családja nem rokon a felsővadászi Rákócziakkal, a fejedelem családjával.

46. Kondor Vilmos, Balassagyarmat, 1932. szeptember 20.

Nógrád Vármegye Nagy Iván Múzeumának ügyvezető alelnöke immáron 3. levelében tudósít a Madách-anyagokról (l. még a 18., 26. sz. levelet). Hírt ad arról, hogy csekély számú Madách-ereklyéik eggyel gyarapodtak: megkapták adományképpen Madách Jolánnak, Madách Imre lányának fényképét (aki előbb Ruttkayné, később Fabricy Pálné), illetve özv. Kuchinka Istvánné (Madách Margit) levelét, melyben Madách Imre bölcsőjének valóságát igazolja. Ezeket az információkat Harsányi Zsolt ceruzával megjelölte. A múzeum számára kér továbbá fényképeket, amennyiben az író birtokában volnának.

**47. Kuchinka Pál (Pali aláírással), Alsósztrégova, 1932.
szeptember 24.**

Kuchinka Pál Madách Imre szülőfalujából küldi üzenetét. Madách Aladár felesége, Fekete Mária egy lánygyermekkel, Flórával érkezett a házasságba. Első férje Kuchinka István volt, akitől István és Vilmos fia született. A két családot egy másik kötelék is összefűzte: Madách Margit, Madách Károly lánya Kuchinka István felesége volt. A levélíró ennek a családnak a leszármazottjaként, vélhetően Madách Károly unokájaként írja levelét. Egyfelől vendégségbe hívja magához Harsányi Zsoltot, azért, hogy megnézzé a sztrégovai őszt, mert – állítása szerint – az nagyon szép szokott lenni. Véleménye szerint anélkül, hogy látta volna, nem lehet Madách Imre életrajzát megírni. Tudja, hogy Harsányi Zsolt Nógrádszakálban járt, sajnálja,

hogy nem értesítette őt. Másfelől fiának egy budapesti munka ügyében kér közbenjárást.

Kuchinka Istvánról Baráthi Ottónak a nógrádi üveggyártást bemutató írásában is olvashatunk (*l. neogradiensis.eu*). Megtudhatjuk, hogy a családnak 1873-ban Szamotercsen volt gyára. A parádi üveggyárhoz is volt köze a családnak, tudjuk például, hogy az üveggyárat bérlő Kuchinka Gyula 1936-ban, halála előtt egy évvel 14 000 pengő támogatással a gyártelepen felépíttette a parádi kultúrházat, amelyben elhelyezték az ajándékba kapott, nyolc-kilencszáz kötetből álló könyvtárat. Kuchinkáné Madách Margit a parádi üveggyárból küldi leveleit (*l. 24., 41. sz. levél*).

48. Baross Józsefné (Józsine aláírással), Gyarmat, 1932.

szeptember 29.

A levél szövegéből gyaníthatjuk, hogy Harsányi Zsolt érdeklődhetett bizonyos Starkról, ugyanis a hölgy levéltári alkalmazottként küld adatokat. A kérdéses Starkról nem találtak adatot, de Hanzély Gyulát ajánlja mint lehetséges segítő.

49. Dr. Szirmay Kálmán, Érsemjén, 1932. október 14.

A levélíró az *Uj Idők*ben olvasta Harsányi Zsoltnak azt a cikkét, amelyben arról tudósítja olvasóit, hogy sok adatot sikerült gyűjtenie Madách Imre életéről. Erre reagál, s két, Fráter Erzsébetéről szóló újságcikket küld leveléhez csatoltan. A levelek között – ahogy a korábbi küldeményeket – ezeket a cikkeket sem találjuk meg.

50. balogi Baloghy Béla, Seregélyes, 1932. október 28.

A magát nyugalmazott őrnagyként megjelölő levélíró arról tudósítja Harsányit, hogy ő is foglalkozik a Madách családra vonatkozó adatok gyűjtésével, s ezek nyomán családtörténeti munkát tervez. (Erről nem ír levelében, de egy ezzel kapcsolatos publikációjára bukkantam: a *Pesti Hírlap* 1930/4. számában *A Madáchok* címmel jelent meg írása.) Bizonyára Harsányi Zsolt jelölte be levelének azt a részletét, amelyben a család utolsó női tagjaként bizonyos Sztranyovszkynét említi. Róla nem ír többet, de tudjuk, hogy Madách Emma Sztranyovszky Sándor politikus, miniszter, főispán, államelnök és házelnök felesége volt. Csesztvén van eltemetve.

Baloghy Béla hírt ad arról, hogy tudomása szerint Madách Emmánuel még birtokában volt egy levelesládának, melyet múzeumba adtak. Úgy tudja, hogy sok adat van a „*Szt.benedek rendi apát-ság kolostorában*” és a besztercebányai levéltárban is.

51. Dr. Kardos Albert, Debrecen, 1932. november 11.

A nyugalmazott középiskolai igazgató azt jelzi levelében, hogy ő is foglalkozik Madáchcsal, publikációi jelentek meg e témában. Hivatkozik az *Irodalomtörténet* 1932/1–2. számában napvilágot látott *Sajtóhiba vagy szerkezeti maradvány az Ember tragédiájában?* című írására, valamint a *Protestáns Szemlében* a levélírás dátumához közeli időben megjelenő *Az Ember tragédiája és a zsoltárkönyv* című munkájára.

52. Szontagh Antal, Budapest, 1932. november 19.

Immáron harmadszor jelenik meg levélíróként Szontagh Pál le származottja (l. 19., 27. sz. levél), ez alkalommal azonban Harsányi Zsolt a levél címzettje. Hivatkozik az *Uj Idők* az évi 20. számában megjelent írására, ahol az író felemlítette Szontagh Tamás nevét. A hozzá kapcsolt megjelöléshez tesz kiigazítást levelében: a cikk írója tévesen adta meg foglalkozását, Tamás nevű rokona nem a minisztériumban dolgozik.

**53. Özv. dr. Hefty Frigyesné Peterdy Mária, Pécel,
1932. november 21.**

Tudatja, hogy korábban Beöthy Zsoltnak már küldött anyagokat. Leírja, hogy az említett irodalomtörténész első, Madáchról szóló tanulmányát azzal kezdi, hogy sokan vannak, akik Bory Imrének tulajdonítják *Az ember tragédiáját*, és csak későbbi fejtegetéseiben tulajdonítja Madáchnak a művet. A Beöthy Zsolt szerkesztette *Magyar irodalomtörténetben* Alexander Bernát ekképpen vezeti be *Az ember tragédiájáról* szóló fejezetet: „Ezernyolcszáz hatvanegyben Madách Imre, akkor a b.-gyarmati választó-kerület országos képviselője, ki első beszédjével magára vonta a közfigyelmet, elvitt Arany Jánoshoz egy kéziratcsomót s fölkerlte, olvasná el s mondana róla véleményt. Madáchot nem mint írórt ismerték Pest irodalmi körei...” (1896, II, 752).

Egy újabb levélíró, aki nem Madách Imréhez köti *Az ember tragédiája* gondolatának megszületését. A 15. számú levélben Riesz Mária Madách Imre jóbarátjának, Bory Lászlónak tulajdonítja a művet,

Peterdy Mária Bory Imrének. Madách Imre több Bory nevű illetővel is kapcsolatban állt. Bory László ügyvéd volt, Madách Imre az ő vezetése mellett, magánúton folytatta és fejezte be egyetemi tanulmányait a pesti háztartás felszámolása után. Bory István a sztrégovai birtok tisztartója volt. A levélíró azt is tudja az általa említett Boryról, hogy jószívűen a Madách család temettette el.

A levélíró apjáról, Peterdy Gábor ügyvédről, pénzügyminiszteriumi osztálytanácsosról is ír, aki 1817-ben született, és jól ismerte a Madách családot, illetve az ott nevelősködő Bory Imrét, *„a kivel együtt sokat tárgyaltak különféle tudományos témák felett”*. A levélnek ezt és a következő részletét – fontosnak tartván – bejelölte Harsányi Zsolt: *„Goethe Faustja természetesen a fő téma volt. Ez a nagy mű inspirálta Boryt arra, hogy megírja az ember tragédiáját. Mindig újabb és újabb eszmék vetődtek fel ennek a kapcsán, mindig mélyebben hatoltak be a világ alkotásában, az emberi lélek halhatatlanságába. Ez a mű haladt csendben eldugva egy asztalfiókjában. A két jó barát utjai elváltak. Édes apám befejezte tanulmányait, de úgy tudom, hogy mivel Bory nagyon szegény fiatal ember volt nehezen ment a diploma megszerzése és előbb halt meg mielőtt befejezhette volna. Az akkori ifjúság nagyrabecsülte, elismerte komoly tudását nagy olvasottságát és nagyon sajnálta korai halálát. Sokszor panaszkodott a Madách fiúk szilajsága miatt. A kik csak lovagolni, és szabad életet folytatni szeretnek, de tanulni annál kevésbé. »Igy van ez a gazdag fiúknál« – sóhajtott fel.”*

Az ember tragédiája megjelenésének körülményeiről tudni véli a levélíró, hogy *„Nagy volt a csodálkozás, a megdöbbenés, mikor ez a mű egyszerre napvilágot látott mint Madách műve. A férfiak mind elkezdték*

tárgyalni egymás között ezt az esetet. Minél több jelent meg belőle annál nagyobb volt a felháborodás. Ugy hogy mire kis könyvalakban jelent meg a társadalom annyira bojkotálta, hogy nem vásárolta és hallgatott róla. Az az eset is megtörtént, hogy a vasuton az egyik coupéban hat úr ült. Öt jó ismerőse volt egymásnak és nagy vitában voltak a felett hogy az Ember tragediáját írhatta e Madách vagy sem. Végül is minden érvet felhozva meg egyeztek abban hogy nem. A vonat megáll a hatodik úr bemutatkozik Madách Imre vagyok és leszáll. Az öt úr össze néz és azt mondja »no legalább meg hallotta a véleményünket«.

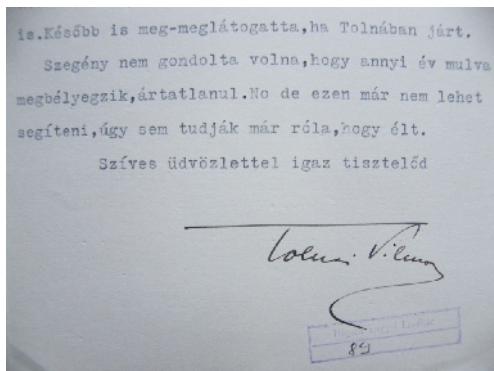
Így ír továbbá: „A társadalom megalkudott a körülményekkel. Szegény Bory meghalt. A Madách család tekintélyes, sok ismerősük volt a kik szívesen jártak oda. Az ügy egy kínos helyzetbe hozta volna valamennyiüket mivel oda menni, kutatni kihallgatni most már nagy urakat hogy tanubizonyoságot tegyenek Bory mellett lehetetlennek bizonyult.

En is agyon hallgattam volna ezt az esetet, de elolvasva Madács mast utólag a család által közreadott verseit, színdarabját, úgy felháborodtam e férc munkák felett, hogy a lelkiismeretem készlet arra egy elhalt léleknek az igazságot megszerezni.”

54. Tolnai Vilmos, Pécs, 1932. november 25.

Az *Uj Időkben* megjelent Harsányi-írásra, melyben közli az író, hogy befejezte Madách Imre életéről szóló regényét, hivatkozván küldi gépelt levelét az ismert irodalomtörténész, nyelvész, Tolnai Vilmos. Néhány információval áll elő. Leírja, hogy a budapesti egyetemen egykori tanára, Horváth János (a neves irodalomtörténész) mesélte, hogy érmelléki szülei gyakran látták „a boldogtalan Fráter

Erzsit a szöllők közt s az erdőben bolyongani, mindenki eszelősnek tartotta". Tudatja továbbá, hogy a privigyei csodadoktorról, akihez Madách Imrét anyja vitte, ő írt Arany János *Népnevelés* című versével kapcsolatban az *Irodalomtörténet* III/315. számában tanulmányt.

Tolnai Vilmos levelének befejező részlete aláírásával

Tolnai Vilmos eredeti családneve Lehr, ezért írja, hogy nem esett jól neki *Az üstökös* című regényében szerepeltetett Lehr megbélyegzése.

A REGÉNY MEGJELENÉSE UTÁN ÉRKEZETT LEVELEK

55. Grosschmid Károly (Madách Alice férje), Csesztve, 1933. január 9.

Hálás köszönetet mond a Madách-leszármazott férje, hogy unokanénje novellájának útját egyengette. Csesztvét „*Robinson szigeté*”-

nek nevezi, beszámol anyagi gondjairól, arról, hogy emiatt még a regényt sem tudta megvenni.

56. Dutka Ákosné, Budapest, 1933. február 1.

Madáchné Fráter Erzsébet fényképét küldi az alábbi megjegyzéssel: *Kajtár Gusztávné korából*. A megjegyzés előtt áthúзва szerepel az *őlében* szó.

57. Madách Alice és férje, Grosschmid Károly, Csesztve, 1933. február 14.

Madách Károly unokája, Károly Pál nevű fiának leánya, Alice és férje Csesztvéről – a regény elküldése után – külön-külön saját kézírású köszönőlevelet küld a regényírónak. Madách Alice az életrajzi regényt „*családi bibliá*”-nak nevezi.

Férje, Grosschmid Károly folytatja, ő írja, hogy a Singer és Wolfner Kiadó megküldte nekik a háromkötetes regényt. Felhívja Harsányi Zsolt figyelmét Dóczy Jenőnek a *Magyarság* című folyóiratban megjelent méltatására. Bár a regény már megjelent, mégis leír egy Madách Károllyal történt eseményt: amikor Madách Imre börtönévei alatt testvéröccse átment Csesztvére Fráter Erzsébetet meglátogatni, és hogy a gazdaságnak utánanézzon, látta, hogy a feleség nagy társaságban cigánnyal mulat, s ő le sem szállt, megfordult és elhajtatott.

58. Hajas Béla, Bonyhád, 1933. március 14.

A bonyhádi ágostai hitvallású evangélikus reálgymnázium igazgatója adatokat kér Balogh Lajosról, akit Harsányi Zsolt megemlít regényében.

**59. szécsén-kovácsii L. Jánossy Paula, Cserhátsurány,
1933. március 25.**

Elolvasva a könyvet kiigazítja a regénybeli cselekményt. Nagy Iván kutatásaira hivatkozva javítja az I. kötet 10. lapján közölt adatot. Ugyanis míg Harsányi Zsolt úgy tudja, hogy a korai ős, Madách László a XV. században egyedül fogta el a cseh király fiát, Victorint, addig a történészek már tudják, hogy vele együtt Jánossy Gáspár, a levélíró őse is segített az elfogásban, amiért adomány illette őket.

60. Jablonovski József, Budapest, 1933. december 18.

A nyugalmazott magyar királyi kísérletügyi főigazgató, miniszteri főtanácsos kérdést intéz Harsányi Zsolt-hoz „Borsódy” tanítóról. Közvetlen választ, nem tudjuk, kapott-e a levélíró, de a regényben ezt olvashatjuk: *„A nevelőt Borsody úrnak hívták. Változatos életű ember volt. Honvédként küzdötte végig a szabadságharcot, a Bem seregében. (...) Zömök természetű, új kenyéradójával egykorú ember volt Borsody uram. Kerek arcában élénken és gyorsan pislogott a szem. Haját kiváló gonddal ápolta, láthatóan büszke volt rá, éppen úgy, mint bajszára és álla végén hordott szakállára. Fésűjét állandóan magával hordta és olykor megfésülte síma*

hajzatát, s hogy még símább legyen, tenyerével is utána igazított. Feltűnően kellemes hangja volt a nevelőnek, s ő ezt igen jól tudta.” (III, 73).

61. dr. Kovács Jenőné Kiszely Valéria, h. n., i. n.

A levél írója egy szlovák mondást igazít ki, amely a regény I. kötetének 19. oldalán olvasható. Tudomása szerint a Harsányitól közölt *Dusu tvoja huncutku* változat helyett a *Dusa tvoja hunentszká* vagy a *Dusu tvoju humenesztkú* a helyes.

62. Betty néni, csütörtök

A keltezésben csupán ily kevés adatot közlő levélíró azon kívül, hogy kiigazítja a családfát, értékeli Harsányi Zsoltot. Segítő szándékú, de bántó levelében azt tudatja a regényíróval, hogy „*ha róla* (ti. Harsányiról) *beszélnek, azt mondják: túlnyal a célon*”, ráadásul „*túl sokat ír*”, s az igyekezete „*visszafelé sül el*”.

63. Szép Ernő, Margitsziget, szombat

Az író levélben tájékoztatja Harsányi Zsoltot néhány Madáchcsal kapcsolatos adatról. Az irodalomtörténeti kuriózumra való tekintettel a pontos keltezés nélküli levelet teljes terjedelmében, a levél eredeti formátumát és írásmódját megőrizve közlöm:

„Kedves Zsolt,

kedvenc lapomban, a Szépirodalmi Figyelőben (1862 évf., Arany János bácsinak egy takaros kis üdvözlő beszédére bukkantam, amellyel Madách Imrét a Kisfaludy Társaságba való felvételekor üdvözölte. – Ugyanebben az évfolyamban Madáchunknak egy stramm kis essay-je jelent meg Aesthetica és Társadalom címmel.

Ha csak elkerülték volna figyelmedet, úgy ha szükséged van rájuk s nem találtad volna meg – s ha nem késő – szíves örömet eljuttatom Hozzád a nemes anyagot. Csak szólj.

Szervecs,

Szép Ernő

(Margitsziget)

szombat”

64. Csapó Istvánné, h. n., i. n.

A levélíró a Bérczyekről, a Baloghokról és Fráter Béláról ír.

65. Ismeretlen kéz írása, keltezés nélkül

A levélíró egyfelől a Majthényi névről és a családi címerről ír, másfelől korrektúraszerűen kiigazításokat tesz a regényhez.

66. Ismeretlen kéz írása, keltezés nélkül

Nincs aláírva és dátumozva. Az ismeretlen levélíró Hinko Jánosról ír.

HARSÁNYI ZSOLT IGAZSÁGAI ÉS PONTATLANSÁGAI

Radó György *Madách Imre életrajzi krónikájában* (Balassi Bálint Könyvtár, 1987) a szinte napra pontos életút-bemutatás során többször utal a Harsányi-féle regényre. Levelek, iratok tanúsága alapján hiteles biográfiai eseményekről ad számot, s mindeközben helyenként kitér a Harsányi-regény pontatlanságaira, olykor megerősíti azokat. Az eltérően bemutatott életrajzi elemek Harsányi esetében minden bizonnyal az adat hiányával, ismeretlenségével magyarázhatók, hiszen regényében – akár egy tanulmányíró – idéz eredeti leveleket, levéltári adatokat, s ismerjük a szándékát: az életút megírása előtt a lehető legtöbb információt összegyűjteni. Lássuk most a kérdéses biográfiai adatokat!

Egy levél, amelyet idősebb Madách Imréné 1829 augusztusában férjének és két gyermekének, Károlynak és Pálnak írt Budáról, arról tanúskodik, hogy többi gyermekével fürdön van. Következésképp Imre fiának is Budán kellett ekkor lennie. Harsányi Zsolt az 1831. évi kolerajárvány utáni időre teszi a budai utazást (I, 37).

A Radó-féle életrajzi krónika szerint 1841. június 13. előtt tölti idejét Madách Imre Trencsényben, néhány hétig a teplici gyógyfürdőben lábadozik. A krónikás úgy tudja, hogy itt ismerkedik meg Dacsó Lujzával, akihez első szerelmes verseit írja. Harsányi Zsolt más körülmények közé helyezi a megismerkedést. A regényszöveg azt sejteti, hogy a Kubinyiéknál tartott nagy mulatságon ismerte meg a lányt (I, 130–133). Andor Csaba 2007-ben a Madách-életút összefog-

lálásában (*A siker éve: 1861. Madách élete, MIT, Bp.*) azt írja, hogy nem csupán a megismerkedés pontos dátumáról nincs adatunk, de a Lujza nevű múzsa kilétét, vezetéknevét sem tudjuk. A teplici eseményeket, bár a megismerkedés körülményeit ebből sem tudjuk meg, így tárja elénk a legújabb kutatások eredményét bemutató könyv: „*Madách életrajzírói általában feltételezik, hogy Trencsén-Teplicre is eljutott 1841 első felében a költő; ez valóban logikus hipotézis, még akkor is, ha a családi levelezésben semmi nyoma sincsen. 1841. június 13-án és 17-én ugyanis megjelent a Regélőben első publicisztikai írása, a Trencsényi más-ként tepliczi fürdők, amelyet ráadásul a szerző saját képe alapján készült metszet díszített. Néhány napra rá, 20-án a Honművész közölte a Lantvirágok egyik versét Szemei címen.*” (47).

Madách Imre és Gyürky Amália megismerkedését Balogh Károly 1842-re teszi. Az életrajzi krónika írója ezt tartja valószínűbbnek, mivel a két lányt Balogh Károly közeli barátnőnek tudja, s így nehéz volna elhinni Harsányi Zsolt történetét, mely szerint az ismeretség csak Dacsó Lujza halála után, 1843-ban kezdődött. Ráadásul Madách Imre Amáliához írott verseinek címe is utal arra, hogy a két lány ismerte egymást (*Lujza leánytársához*).

Andor Csaba állítása szerint nagy hatással volt rá szemerei Matkovich Ida, s a lány – Madách kételyei ellenére a külső szemlélő számára bizonyosnak tűnt – szerelmes volt Imrébe. A regényben Madáchnak Szontagh Pálhoz intézett levelében az a részlet, hogy Fráter Pálné jelenlétében meséljenek a Matkovich Ida személyéhez kötődő 1843-as pozsonyi udvarlásról, csupán arra való, hogy a

nemlétező fellángolás hírét szétkürtölhesse az asszony. Az életrajz-írók szerint azonban valóban udvarolt Madách Imre ez időben a lánynak.

Karolina, kései szerelme, akit Andor Csaba a 2007-ben megjelent Madách-életrajzban említ, Harsányi Zsolt regényében nem jelenik meg.

Radó György felhívja a figyelmet a regényírónak egy pontatlanságára: Madách Imre házitanítójaként Kovács Lajost jelöli meg Kovács József helyett (I, 20).

Radó György adatai arról tanúskodnak, hogy Harsányi Zsolt helyesen jelölte meg a Szontagh Pállal kötött ismeretség időpontját. Valószínűnek látszik, hogy 1842-ben találkoztak először, mert 1843-ban már bizalmas barátokként leveleztek. Andor Csaba erről így ír 2007-es könyvében: „(...) 1842 a legutolsó szóba jöhető év, amikor Madách megismerhette iglói Szontagh Pált (...). Egyes feltételezések szerint talán korábban, Pesten ismerkedtek meg, ennek azonban a kézzel fogható bizonyítékát mind a mai napig nem sikerült megtalálni. Ami biztos: az első fennmaradt és keltezett levél, amely Szontaghnak szól, 1843. március 2-án íródott, s annak tartalma már olyan bizalmas kapcsolatra enged következtetni, ami gyakorlatilag kizárja annak a lehetőségét, hogy csak 1843-ban ismerkedtek volna meg.” (59–60).

Az életrajzi krónikában a lelkész-jóbarát neve *Henrici* alakban, Harsányi regényében *Henricy* változatban szerepel. Az írásmód helyességében a lelkész fiának a levele lehet mérvadó, aki *Henriczy*ként írja alá Harsányi Zsoltnak küldött leveleit.

Madách Imre aljegyzői eskütétele után 1842. június 23-án levelet írt Lónyay Menyhértnek, melyben beszámol a nógrádi tisztújításról és terveiről. Mivel Radó György szerint Harsányi Zsolt a levélnek csak töredékét ismerhette, s abból nem derül ki, hogy ez Madách Imre aljegyzői idejéből való, tévesen közli, s így keltezése – a nyilvánvalóan rá hagyatkozó – Halász Gábornál és Staud Géznál is 1841. május 18.

A regényíró azt feltételezi, hogy Madách Károly hadba vonulását Budán tartózkodó anyja hiúsította meg. Ez azonban minden bizonynyal írói fantázia, mivel ekkor (1848-ban) írt levelei árulkodnak arról, hogy Nógrádban tartózkodott.

Levéltári irat bizonyítja, hogy 1849. február 4-én Balassagyarmaton Madách Imre Nógrád vármegye több tisztviselőjével együtt esküt tesz Ferenc József báró Majthényi László királyi biztos előtt. Ezt aényt Radó György is hitelesíti, Andor Csaba is rögzíti. Harsányi Zsolt ezt nem eskütételként, hanem a rokonnal folytatott családi beszélgetésként mutatja be regényében (II, 117–118).

Radó György hiteles krónikájából tudjuk, hogy Madách Imre akkor találkozik Rákóczy Jánossal, majd viszi el házába, amikor testvérével, Károllyal Pestre utazik átvenni meggyilkolt nővérük hagyatéki tárgyait. Harsányi Zsolt a pesti utat más okkal magyarázza, a regénybeli utazást unokahúgának, Huszár Annának a meglátogatása motiválja. Andor Csaba legújabb eredményei a regényíróat igazolják. Madách Imre útlevelével háromszor is utazott Pestre ebben az időben. Első alkalommal, március 30. és április 2. között valóban uno-

kahúgát látogatta meg. A harmadik, december 30-ai út alkalmával tért vissza Rákóczy Jánossal, Kossuth titkárával Csesztvére. Az esemény folytatása a hiteles és a regénybeli változatban egyaránt az, hogy az elítéltet mint cselédjét vitte haza vonaton Madách Imre, onnan bérkocsin Tereskére Frideczky Lajos kastélyába, majd magához Csesztvére. Itt a cselédházban bújtatta el. Harsányi Zsolt részletesen ír erről az eseményről. A leírást Radó György hitelesnek találja, de megjegyzi: „mindenképpen írói képzelettel is kiszínezve”. Megjegyzését – Rákóczy Aladár levelének ismeretében – pontosíthatjuk: az írói képzeletet minden bizonnyal segítette az unoka visszemlékezése.

A Praznovszky Mihály kiadásában megjelent *Nógrádi képcsarnok* című epigrammagyűjteményről, melyekben Madách és társai a korabeli megyei urak karikatúráját adják, Kerényi Ferenc bizonyította, hogy 1847-ből származik. Harsányi Zsolt – a korabeli bizonytalanság ellenére – regényében helyesen datálja.

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy sok pontos, hiteles információt tartalmaz ugyan a regény, de Madách Imre életével kapcsolatban nem tekinthetjük autentikus forrásnak.

HARSÁNYI MADÁCHA

Harsányi Zsolt az *Ember küzdj'...* című regényben Madách Imre alakját, jellemét gyermekkortól haláláig mutatja be. Harsányi Zsolt történetmesélésében gyakorta kap hangsúlyt a törekeny, gyenge fizikumú, beteges test ábrázolása, ezek mellett a rendkívüli elme, a befelé forduló, elmélkedő individuum bemutatása. Sokszor szánal-

mat keltően ábrázolja hőseit. A házasság évei alatti és utáni vergődésében, a betegségek kínjaiban a sajnálatra méltó embert láttatja. Alapvetően szimpátiát, együttérzést vált ki az olvasóban a regény főhőse. Rendkívül alapos jellemrajzai, a vélt gondolatok kreatív projekciója után Madách Imre – igaz vagy annak vélt – külső és belső tulajdonságainak ismerőivé lesz a regényolvasó. A mindentudó regényíró könyve ez. Úgy írja meg a párbeszédeket, mintha maga is jelen volna, sőt mint aki a személyek gondolatába lát.

A gyarmati követről a Nemzeti Múzeum dísztermében elmondott nagy sikerű országgyűlési beszéde után dicsőítő, elismerő írások jelentek meg különböző lapokban. A kortársak jellemzése, a Madách Imrét közvetlen közelről látó, ismerő emberek, az aurájának, kisugárzásának bűvkörében létezők leírása minden bizonnyal a leghitelesebb és a legpontosabb jellemzés. Harsányi Zsolt segítségül hívja a kortárs újságírókat a jellemzéshez: *„A képviselőház legeredetibb jelenségei egyike, Madách Imre. Szőke haj, szláv jellegű arc, chinai lekonyuló hosszú bajusz, de magyar kebel s európai műveltséggel táplált fő.”*

NÉV- ÉS HELYMUTATÓ

Alsósztrégova 17, 20, 23, 24, 25,
31, 32, 36, 43, 44, 45, 48, 51,
54, 59

Andor Csaba 30, 52, 66, 67, 68,
69

Arany János 29, 58, 61, 65

Bag 24

Balassagyarmat (Gyarmat) 33,
41, 42, 45, 50, 55, 56, 58, 69,
71

Balogh István dr. 18, 24

Balogh Károly mankóbüki 18,
24, 47

Balogh Károly dr. 21, 24, 67

Balogh Lajos 63

dr. Balogh Pál 19

Baloghok 65

Baloghy Béla l. balogi Baloghy
Béla

balogi Baloghy Béla 57

baráthi Huszár Anna l.

Huszár Anna

Baráthi Ottó 56

Baross Józsefné 56

Békéscsaba 54

belváthi Balásy Árpád 51

Beöthy Zsolt 21, 58

Bérczyek 65

Besztercebánya 57

özv. P. Biró Ödönné 24

Bocsárlapujtő (Karancslapujtő)
38, 39

Bodor Aladár 22, 33

dr. Boldizsár Pál 49, 50

Bonyhád 63

Borsódy tanító 63

Bory Imre 58, 59

Bory István 59

Bory László 28, 58, 59

Buda 66

Budapest 8, 12, 17, 19, 27, 32,
43, 45, 47, 51, 52, 56, 58, 60,
62, 63 l. még *Pest*

Buttler Ervin 50

Buttler gróf 20

Csapó Istvánné 65

Csécse 49, 51

Csemiczky Edward 17, 18

Cserhátsurány 63

Csesztve 6, 57, 61, 62, 70

(Dacsó) Lujza 66, 67

Debrecen 6, 24, 25, 26, 49, 57

Dóczy Jenő 62

Dubraviczky 53

Dutka Ákosné 62

Eötvös Loránd 49

Érsemjén 56

Esztergály 21

Esztergom 50

Fabricsy Pálné Madách Jolán
55

Földesi Veres Mária l. Veres
Mária

Fráter Árpád 6, 19, 23, 24

Fráter Béla 65

Fráter család 6, 49, 50, 51
Fráter Erzsébet (ifj. Madách
Imréné) 14, 17, 22, 23, 26, 32,
36, 41, 42, 46, 56, 60, 61, 62

Fráter Jenő 46
Fráter József 42
Fráter Pál dr. 6, 24, 25, 26, 42
Fráter Pálné 67
Frideczky Lajos 69

Gáspár István 42
Gogolák Lajos 29
Grosschmid Károly 6, 61, 62
Gulácsy Irén 26
Gyarmat l. Balassagyarmat
Gyulai Pál 21
Gyürky Amália 67

Hajas Béla 63
Halász Ferenc 46
Halász Ferencné 46
Halász Gábor 69
Hanzély Gyula 56
dr. Hefty Frigyesné Peterdy
Mária 58, 59
Hellebrath Pál 51
Henriczy Ágoston (Ágost) 6,
31, 32, 36, 43, 68
Henriczy Béla 6, 7, 24, 31, 32,
35, 43, 44, 45, 68
Hévízgyörk 25
Hinko János 51, 65
Hojtsi Miksa 54
Hojtsy Pali 54
Horpács 6, 37, 44, 47
Horváth János 60
Hrdlidka, Ludovít 48

Huszár Anna baráthi 44, 45,
69

ifj. Huszár József 47
Huszár Józsefné l. Madách
Mari
Huszár Sándor 47, 48

Jablonovski József 63
Jánossy Gáspár 63
Jánossy Paula szécsén-
kovácsii L. 63
Jeszenszky prelátus 50
Jókai Mór 33, 52, 53, 54
Jónás József 25
Jónás Józsefné Hudecz
Karolin 20
Jónás Károly 19

Kabos Ede 22
Kajtár Gusztávné 62
Kapitányné 20, 24
Karancslapujtó l. Bocsárlapujtó
Dr. Kardos Albert 57
Karolina 68
Károlyi Mihály 20
Kelemen Béla 21, 23
Kerényi Ferenc 30, 70
Kislibercse 20
Knapp Antal 47
Komjáthy Jenő 22
Kondor Vilmos 33, 42, 55
Koroda Pál 54
Kossuth Lajos 52, 70
dr. Kovács Jenőné Kiszely
Valéria 64
Kovács József 68

Kovács Lajos 68
Kubinyiék 66
Kuchinka Gyula 56
Kuchinka István 55, 56
Kuchinka Istvánné *l.* Madách
Margit
Kuchinka Pál 55
Kun Béla 47

Laborfalvi Róza 54
dr. Latkóczy Imre 45
Latkóczy Mihály 30, 32, 44
Dr. Lázár 49
Lázár Béla 22
Leblancné Kelemen Mária 5
Lehr 61
Libercsey 53
Lillafüred 46
Lónyay Menyhért 69
Losonc 35, 51

Madách Aladár 33, 52, 55
Madách Aladárné Fekete
Mária 55
Madách Alice 6, 61, 62
Madách Emma (Sztra-
nyovszky Sándorné) 57
Madách Emmánuel 57
Madách Emmánuelné
Szentmiklóssy Margit 27
idősebb Madách Imréné
Majthényi Anna 20, 43, 47
ifj. Madách Imréné *l.*
Fráter Erzsébet
Madách János 30, 48
Madách Jolán 55
Madách Károly 40, 55, 62, 69

Madách László 63
Madách Margit (Kuchin-
ka Istvánné) 6, 40, 50, 55, 56
Madách Mari (Huszár
Józsefné) 47
Madách Nina 44, 47
Majthényiak 49, 65
Majthényi Anna *l.*
idősebb Madách Imréné
báró Majthényi László 69
Makovník Borbála 49
mankóbüki Balogh Károly *l.*
Balogh Károly
Margitsziget 64, 65
Matkovich Ida szemerei 67
Melich János 30
Mikszáth Albertné kozmai
Kun Anna 6, 44, 47
Mikszáth Kálmán 6, 13, 20, 21,
35, 38, 44, 45
ifj. Mikszáth Kálmán 6, 34,
35, 37, 39, 42, 47
Nagy Iván 34, 36, 63
Nagy Iván Múzeum l. Nógrád
Vármegye Nagy Iván
Múzeuma
Nagyhalom l. Sztrácin
Nagyvárad (Várad) 25, 26, 41
Nemzeti Múzeum 71
Nógrád Vármegye Nagy
Iván Múzeuma 33, 42, 55
Nógrádszakál 38, 43, 55

Ordódy kántor 20

Palágyi Lajos 22, 51

Palágyi Menyhért 22, 32, 51

Papp-Szász Tamás 38, 39

Parád 40, 50, 56

Pásztó 49

Pécel 58

Pécs 18, 21, 24, 60

dr. Perédy György 25, 26, 27,
41

Pest l. még Budapest 54, 58, 59,
68, 69

Pest megye 25

Peterdy Gábor 59

Peterdy Mária 58, 59

Petri Mór 22

Podolin 28

Poltár 24, 31, 35, 43, 44, 45

Pongrácz 20, 53

Pongrácz család 20

Prága 32, 36, 48

Praznovszky Mihály 70

Prónay család 42

Privigyé 61

Radnai Dezső 22

Radó György 66, 68, 69, 70

Rákóczi 56

Rákóczi Aladár 6, 52, 53, 54,
70

Rákóczi János 6, 52, 53, 69, 70

Révész Jenő 43

Riesz Mária 28, 58

Rohrer 47

Rudnay Józsefné Veres

Szilárda 18, 34

Ruttkayné 55

Sárgay Ferenc 51

dr. Sebess Lajos 26

Seregélyes 57

Stark Mihály 51, 56

Staud Géza 69

Sukoró 20, 24

Szada 34, 42

Szamotoercs 56

szécsén-kovácsii L. Jánossy

Paula l. Jánossy Paula

Szemere Györgyné 12, 17, 18,
34

Szép Ernő 6, 64, 65

Dr. Szirmay Kálmán 56

Szojka Béla 49

Szomor mészáros 20, 21, 24

Szomorné 25

Szomory (Trautsch) Károly 22

Szontagh Antal 34, 38, 42, 58

Szontagh-kúria 47

Szontagh Pál 34, 35, 36, 37, 38,
39, 58, 67, 68

Szontagh Tamás 58

Sztrácin (Nagyhalom) 17

Sztranyovszky Sándor 57

Sztranyovszky Sándorné l.

Madách Emma

Sztregova l. Alsósztrégova

Tápióbicske 28

Tápiószele 54

Teplíc (Trencsényteplíc) 66, 67

Tereske 70

Tisza Lajos gróf 38

Tiszafüred 6, 19, 23
Tolnai Vilmos 60, 61
Török Lajosné 21

Vajda János 21
Vanyarc 18, 38
Várad l. Nagyvárad
Varsányi Gyula 22
Veres család 38
Veres Imre 38, 43
Veres Mária földesi 49

Veres Pál 38, 43
Veres Pálné 18, 34
Veres Szilárda l. Rudnay
Józsefné
Victorin 63
Világos 53, 54

Zalay Ferenc 28
Zolnay László 29, 30
Zsély 25

TARTALOM

ELŐSZÓ.....	5
HARSÁNYI ZSOLT	8
AZ ÍRÓ ÉS REGÉNYE	10
A FELHÍVÁS.....	11
A LEVELEK	16
A REGÉNY MEGJELENÉSE UTÁN ÉRKEZETT LEVELEK	61
HARSÁNYI ZSOLT IGAZSÁGAI ÉS PONTATLANSÁGAI.....	66
HARSÁNYI MADÁCHA	70
NÉV- ÉS HELYMUTATÓ	72